

SZEGEDI TUDOMÁNYOS KÖNYVTÁR

SZERKESZTI:

BIBÓ ISTVÁN, EREKY ISTVÁN, KOGUTOWICZ KÁROLY. TÓTH KÁROLY.

I. KÖTET.

A HALOTTI BESZÉD HANGTÖRTÉNETI ÉS ALAKTANI SAJÁTSÁGAI.

IRTA:

Dr. MÉSZÖLY GEDEON

SZEGEDI EGYETEMI TANÁR,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TAGJA.

SZEGED, 1926.

SZEGED VÁROSI NYOMDA ÉS KÖNYVKIADÓ RÉSZVÉNYTÁRSASÁG.

JATE Egyetemi Könyvtár

J000150485

23276

Wichmann Györgynek

*a magyar nemzet, magyar nyelv, magyar nyelvtudomány
szeretőjének, jól értőjének*

hármassal tisztelettel ajánlja

Mészöly Gedeon.

A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani tanulságai.

A magyar nyelvben a legközelebbi rokon nyelvtől való elválás után, de még a nyelvmélekek kora előtt, tehát még a rövid tövéghangzós nominativusok idejében (pl. **ház s* : 'domus', **más s* : 'alius', *-el s* : 'pars antica' OklSz.) alaktanunkra nézve igen fontos hangváltozások történtek: 1. consonans alakú formansok a teljes tö rövid véghangzójába való beleolvadás által vocalisokká lettek (latív. > translatív. **ház s-γ* > *ház-é* N., **más s-γ* > *más-é* N., **el s-γ* > *el-é*), 2. ezek a vocalissá lett formansok a teljes tőhöz járuló, consonansoknak maradtformansok analogiájára (*ház s-n*, *ház s-t*, *más s-n*, *más s-tt*) a rövid tövéghangzós teljes tövekhez is hozzájárulhattak (**ház s-é* > *házo-d* HB., **más s-é* > *másu-d* R., **el s-é*). Részben nyelvmélekeink kora előttre tehető, részben nyelvmélekeink korában észlelhető az, hogy: a formans vocalisa és a teljes tö végső vocalisa közt anorganicus consonans (*v*, *j*, *h*) támadhatott (**házo-v-d*, *másu-v-d* > *máso-v-d*, *elő-v-e* ~ *elē-v-e* > *elő-v-e* ~ *elē-v-e*). Az ilyen szavakban aztán, melyek a vocalicus formansszal három- vagy többtagúakká váltak, az utolsó előtti rövid vocalis kieshetett, s így az eredetileg két vocalis közt keletkezett consonans közvetlenül a csonka tö végső consonansá után kerülhetett (*ház-vá*, *más-vá* N., *elvé* R.). E helyzetben végül a két consonans össze is olvadhatott egy hosszú consonanssá (*házzá*, *mássá*).

Az itt előadott hangtörténeti megállapításoknak elfogadására ezelőtt tizenhét-tizennyolc esztendővel — hogy úgy mondjam — egy rohammal akartam megnyerni a házái tudós világot (Nyr. XXXVII: 438, XXXVIII: 298, 343), úgy gondolván, nem baj, ha ütnek, csak

hallgassanak meg. Ez a tervem nem sikerült, ez a vágyam nem teljesült. Ezért jónak láttam megváltoztatni a hirtelenkedő hadi planumot. Elhatároztam, hogy ezután egyszerre csak kisebb fronton s nagyobb előkészülettel nyomulok előre. Így indítottam meg újabb offenzívámat nyolc évvel ezelőtt, lobogómra írván a Halotti Beszéd *hazoa* olv. *házoá* szavát (MNY. XIV:257, XV:15), s el is értem annyit, hogy rövid időre megingott a legnagyobb ellenfél, SZINNYEI (MNY. XV:25). Mondom, csak rövid időre, mert egy-két év múlva a Nyelvhasznítás hatodik kiadásában ismét előbbi állását foglalja el (130). Szükséges tehát egymásután más-más ponton újra előre-ovakodnom. Nehéz idők meddő évei után elindítottam nemrég a Magyar Nyelv XXII:84. s következő lapjain a HB. *eleve* olv. *elevé*: 'primus' szava köré csoportosított újabb bizonyítékaimat, most pedig a HB. *kinzotviatwl* szavával szállok a síkra.

innotat' adwt
Kinzataitwl
kinzotviatwl
kinzotviatwl
kinzotviatwl

SZINNYEI ezt a szót több birtokot jelölő alaknak tartja, mintha ez volna: *kinzataitwl*. „Az egyház nyelvén“ úgymond „az ördögnek nem ,incselkedéséről‘, hanem az ,incselkedéseiről‘ (insidiæ diaboli), s a pokolnak nem a ,gyötrelméről‘, hanem a ,gyötrelmeiről‘ (dolores inferni) szoktak beszélni (vö. Ephes. 6. b.11; Psalm. 17. a 6; Actor. 2. d 24). E szerint a HB.-nek ezt a helyét is: ,zoboducha wt urdung *ildetuitwl* es pucul *kinzotviatwl* nyilván így kell értenünk: ,szabadítsa meg őt az ördög üldözéseitől és a pokol *kinzásaitól*“ (NyK. XXIX:126).

Mivel nem a magam álláspontjának minden módon való védelme a célom, hanem a kérdés teljes tisztázása, úgy kezdem a SZINNYEIVEL való vitát, hogy olyan adatot közlök, mely ömellelte bizonyít. A Pray Codex egyik imádságában, mely a HB. idézett mondatának latin forrása, ezt olvashatjuk: *libera eum ab inferorum cruciatibus* (CZEBE: EPhK. XXXIX:41).

Kétségtelen tehát, hogy a Pray C. írója latinul a pokolnak nem *kinjáról*, hanem *kinjairól* ír. De hát magyarul? Én szó nélkül elhinném SZINNYEINEK, hogy a HB. írója az *inferorum cruciatus*-t köteles nem ,pokol kínzásá'-nak, hanem ,pokol kínzásai'-nak fordítani, de vajjon elhiszi-e azt az Árpádok korabeli magyar pap? Hát ha olyan volt a nyelvérzéke a HB. törlítőjének, mint annak a parasztleánynek, aki az ,anyányi leánynak' az ,anyja kinyját' emlegeti, nem pedig ,szülési fájdalmait', mint a tudós doktorok?

Kétségünkre meglesz a válasz, ha tudakozzuk az írásokat. Ne avval fáradjunk, hogy elmés dialecticával, hibátlan logicával

bebizonyítsuk azt, hogy a pokolnak többes számban emlegette kínjait a codexek korabeli, latinból fordító, compiláló magyar egyházi irodalom. Van egyenesebb, biztosabb út is. Jól tudjuk, hogy mind a Guary, mind a Nádor Codexben van egy középkori theologiai szakértekezés, mely a pokolnak szám szerint tizenkét kínját híven leírja, megtárgyalja. Tudjuk, hogy ezek a codexek nincsenek soha elzárva a kutatás elől, mint egy időben a kiadatlan Pray Codex (vö. SZINNYEI: MNy. XV: 25—26), mert hiszen hozzáférhetők mindig a Nyelvemléktár XV. kötetében. Nézzünk tehát abba bele. Lássuk először a Guary Codexet.

Lám, elől a tartalommutatójában elsőnek is ezt olvashatjuk: „*A pokol kínjairól*” — tehát csakugyan többes számot. Ez az adat megint SZINNYEI mellett szólna, csak az a baj, hogy ezt oda KATONA LAJOS írta, a jeles kiadó, ki már szintén tudta, hogy a pokol többféle kínját többes számban illik emlegetni. De lássuk most magát a codex szövegét, jegyezzünk ki belőle minden mondatot, melyben előfordul a „pokol kínjai” vagy „kínja” kifejezés. Ime:

az pocol kin'n'a kerestetic nagob muhkauual auag kedeg az men'orzage? 4 | az gonozoc naggal nehezeb muhkauual keresic magoknac az pocolnac orok kinnat, hog nem ayoc az orok men'orzagot 4 | az oroc pocolnac kin'n'at vezi 5 | ordog fizet neki awal ammie vagon Neki kedeg egeb iozaga semmi ninč, hanemčak az pocolnac kin'n'a 9 | az pocolnac kin'n'aert naggal nehezeb zolgalnia hog nem istennec 9 | naggal kin'n'eb men'orzagot vennonc, hog nem az pocolnac kin'n'at 9.

Amint látjuk, itt bizony hiában keressük a pokol „kínjai”-t. Talán a Nádor-Codexszel szerencsésebbek leszünk, hiszen KATONA LAJOS annak lapjai fölé is ezt szedette folyó címmel: A POKOL KINJAI RÓL. Lássuk:

Vrnac Neuebe kezdetic zolas az pocolnac zorn'u, es keseru ken'n'arol 64 | a pocolnac ken'n'a zamtalan, es megmondhatatlan 70 | ol' igon meg iyedot vala a pocolnac ken'n'atol 83 | a pocolnac ken'n'a kerestetic nagob mvncaual Auag kedeg a menorzage 117—118 | a gonozoc naggal nehezeb mvnkauual keresic magocnac a pocolnac oroc ken'nat honnem ayoc az oroc men'orzagot 118 | az oroc pocolnac ken'n'at vezi 121 | ordog fizet neki auual ammie vagon Neki kedeg egeb iozaga ninč hanem čak a pocolnac ken'n'a 128—129 | a pocolnac ken'n'aert naggal nehezeb zolgalnia honnem istennec 129 | naggal kin'n'eb

men'orzagot vennőnc honnem a pocolnac ken'n'at 129 | Io Iesus otalmazmeg minket a pocolnac ken'n'atol 142.

Ime tehát a Nádor Codexből sem sikerül kimutatnom SZINNYEI okoskodásának helyességét. Nem én mondom, hanem a középkori magyar egyházi nyelv vallja, melyre SZINNYEI hivatkozik, hogy a HB. *kinzotviatwl* szavában pusztán értelme miatt nem hogy nem kereshetünk több birtokot jelölő alakot, hanem éppen ellenkezőleg: inkább egyes számú birtokot. Hiszen a „cunctorum peccatorum” kifejezéssel szemben is egyes számú alakot találunk a HB.-ben: *mend w bunet* (CZEBE: EPhK. XXXIX: 40).

✕ Igen, de SZINNYEI a *kinzotviatwl* szót nemcsak értelme miatt, hanem alakja miatt is több birtoknak tartja. „A többesszámi birtokon u. i.” úgymond „most csak az 1. és a 2. személyű birtokot jelöljük meg raggal, a 3. személy ragtalan; de valamikor kétségtől ennek is volt ragja, úgyhogy akkor azt mondták: *ajándéki-m*, *ajándéki-d*, **ajándéki-a*; és ennek a ragozásnak a maradványa szerintem a HB.-beli *kinzotvi-a-twl* . . . így kell elemeznünk: *kinzotv-i-a-twl*, olv.: *kinzatv-i-á-túl* . . . Ezen elemzés szerint az *-i* a többesszám jele, az *-a* pedig a 3. szem. birtokosé . . . És már most megvilágosodik előttünk egy másik szó is, a melylyel eddig sehogysem tudtunk boldogulni: a *szentii*; ebben az *-i* többesjel és az *-i* személyrag még összevonatlanul van meg” (NyK. XXIX: 126—127, Nyhas.⁶ 102). SZINNYEI fejtegetése szerint a *hug-*, *seb-* többől az *-i* többes jellel lett *hugi-*, *sebi-* pluralis tő, ehhez járult az egyes és többes 3. személyű birtokosrag, s lettek először ilyen alakok: **hugi-a* és *hugi-ik*, **sebi-e* v. **sebi-i* és **sebi-ik* (= mai „hugai; hugaik” stb.); másodszor — összevonódtak a két *i-i-k* s így voltak egymás mellett ilyen alakok: **hugi-a* és **hugik*, **sebi-e* v. **sebi* és **sebk*; harmadszor — a hosszú *i-k* megrövidültek és éltek tovább egymással békén ezen alakok: **hugi-a* és *hugik*, **sebi-e* v. *sebi* és *sebk*; negyedszer — a *hugik*, *sebk* úgy tűnt föl a nyelvérték előtt, mint *hugi* + többes *k*, *sebi* + többes *k*, ennek és a *sebi* alaknak hatására eltűnt a **sebi-e* alak és a **hugi-a* helyét is a *hugi* foglalta el; ötödször — lett a *hugi*, *sebi* alakból a *huga*, *sebe* hatására: *hugai*, *sebei*; hatodszor — a *hugim*, *sebigim* alakokból lett a *hugai*, *sebei* hatására: *hugaim*, *sebeim*.

Tessék most elképzelni azt a hosszú időt, amely az „először” alatti alakokból kifejleszthette volna a „hatodszor” alattiakat. El

lehet-e hinni azt, hogy ugyanazon ember mondjon „kínzási-ja-; ,szenti-je'-féle alakokat is, meg ezeket is: *önöttei, feleim*? Igazat adok SZINNYEINEK abban, hogy „a régibb alak nagyön hosszú ideig élhet az újabb mellett“ (MNY. XV:26) de itt nem „a régibb'-ről és „az újabb'-ról van szó, nem olyan két alakról, melyeknek egyike közvetlenül a másikkól vagy a másik helyébe támadt. A HB.-ben már előforduló *feleym* és *unuttei* mereven útját állják annak a föltevésnek, hogy ugyancsak a HB.-ben a *szentii* olyan szerkezetű legyen, mint **szenti-e*, a *kinzotviatwl*-t pedig így elemezhetjük: **kinzatv-i-á-túl*. Tehát alaktani szempontból sem helyes SZINNYEI értelmezése és olvasása.

Sőt tovább megyek. Nemcsak a HB nyelvében, de egyáltalában nyelvünk bármely korszakában föltehető-e az **ajándéki-a*, **hugi-a*, **kinzatvi-a* alakok? Nyelvünk története rávezet bennünket a következő két megállapításra: 1. minél régibb korba megyünk vissza, annál gyérebben találkozunk az *-i* többes jellel, 2. elterjedésének kiinduló helye a névszók birtokos személyragozása (MELICH: MNY. XIV:230). Az meg, hogy a finnben, lappban, szamojédban van *-i* többes jel, általánosan tudott dolog (SZINNYEI: Nyhas⁶. 102, Fgr. Sprw.² 51). Mármost BUDENZ tanítása (UAL. 311) szerint SZINNYEI azt vallja, hogy a magyar *-i* többes jel az említett finnugor nyelvekével egy eredetű, MELICH pedig azt, hogy az *-i* külön magyar fejlődmény, eredetileg a palatalis tövekhez járuló, harmadik személyű birtokosrag: *-i*. Hát mi melyik állásponthoz csatlakozzunk? Igaza van SZINNYEINEK abban, hogy, ha legközelebbi nyelvrokonnainknál nincs is meg az a többes jel, a felől még lehetne finnugor eredetű (NyK. XLVI:152). De az is igaz, hogy, ha finnugor eredetű volna, akkor nem a régibb nyelvben volna ritkább, s nem a mi nyelvemlékeink korában lehetne nyomon kísérni mind tovább-tovább való terjedését mai napunkig; s ha a finn-permi ág többes jelével volna azonos, akkor érthetetlen volna az, hogy minálunk csak a birtokos személyragozásban él s egymagában is birtokos személyrag értéke van: *ajándék-i*. Nyelvünkbeli fokozatos terjedése arra vall, hogy külön magyar fejlődmény, s kezdetben csak a birtokos személyragozásban való jelentkezése s ma is egymagában személyragul való szereplése igazolja MELICH azon föltevését, hogy az: eredetileg birtokos személyrag (id. m. 247). Ha pedig a többes *-i* eredetileg birtokos személyrag, akkor nem szabad azt mondanunk, hogy az *ajándéki*-alakokon nincs jelölve

szentii n
szentie

nem volt R-

kinzotviatwl a
hugi a

a birtokos, hogy tehát ezt az alakot meg kellett előznie egy **ajándéki-a* alaknak. Ilyen alak tehát nem tehető föl nemcsak a HB.-ben, de semmi más korban sem. Nem csupán a HB.-ben nem lehet **kínzatvia* alak, de nem lehetett más helyen, más időben sem, sehol, soha.

MELICH a *-i* személyragnak többes jellé váltát a következőképpen gondolja: A régi nyelvbéli *többi*, *egyebi*, *kettei* alakokon az *-i* egyes birtokost, egyes birtokot jelölő személyrag; de e szók után mint alanyok után értelem szerinti egyeztetéssel az állítmány sokszor többes számban volt: *az tebbi tartoznak*, *égebi esenec* s ezért az *-i* „mintegy magába szívta a többség hordozója szerepét... többes képzővé válhatott. Itt, a részelő birtokviszonynak e mennyiséget jelentő birtokszavaiban... keletkezik, ráalkalmazódik (adaptálódik) az *-i*-re többes képző értéke s vonódik át először az olyan szavakra, mint *soki*... *utólyi*... Melyekben az *-i* már többesképző... és nem egyes 3. személyű birtokos személyrag. A mennyiséget jelentő szavak után áterjedt az *-i* egyéb birtokszókra: főnevekre. Első alakjai ilyenek voltak: *népi*, *véni*, *házi*, *szomszédi* stb., a melyek 3. személyű egy birtokos több birtokot jelölő alakok. Utánuk a *népim*, *népid*, *vénim*, *vénid*, *házim*, *szomszédim* stb. alakok keletkeztek. A nyelvemlékek azt mutatják, hogy ez a fejlődés az egy birtokos több birtok alakjaira a nyelvtörténeti kor legelején a nyelvnek csaknem egész területén be volt fejezve“ (MNY. XIV: 247—248). MELICHnek ez utolsó mondatában megállapított körülmény okozza a helyes magyarázat nehézségét. Legrégibb nyelvemlékünkben megvan már az *-i* többes jelnek utolsó elterjedési határát jelentő *feleym*, tehát a nyelvtörténet előtti korbakell helyoznünk ezt a sok századot igénylő fejlődést: *többi* — *soki* — *véni* — *vénim* — *felei* — *feleim*. Abban a korban nem támogatnak bennünket időrendben föl sorakoztatható nyelvemlékadatok, tehát hypothesisok fölállítására vagyunk utalva. Fokozott mértékben kell ilyenkor ügyelnünk azokra a nyelvi változásokat szabályozó lélektani törvényekre, melyek nyelvünk ismert korának ismert jelenségeiből vonhatók le s érvényesek ismeretlen régibb korokra is. Vigyáznunk kell arra is, hogy egy nyelvtörténet előtti időbe vetített hypothesisért észrevétlen ne hagyjuk élő nyelvünknek valamely biztosabban útba igazító adatát.

SZINNYEI szemére is vetette MELICHnek, hogy vétett az analógia lélektani törvényei ellen, mikor azt állította, hogy a *többi*, *egyebi*

alakokról elterjedhetett a többes *-i*. Kétségeit így adja elő (NyK: XLVI: 151—152): „Az *-i* többesképző idővel — mint tudjuk — mássalhangzó után *-ai*, *-ei*-vé és aztán részben *-jai*, *-jei*-vé fejlődött. Azt kérdelem mármost: hát a *többi*-ből mért nem lett *többei* s ebből *többjei*, sem *egyebi*-ből *egyebei*? . . . A dolog nem azon fordul meg, hogy a *többi* és az *egyebi* szónak *-i*-je mi volt eredetileg, vagy mondjuk: akkor, amikor a magyarban *-i* többesképző még nem volt, hanem azon fordul meg, hogy abban a korban, amikor a többesi *-i*-ből *-ai*, *-ei* fejlődött, minek érezte a nyelvérzék a *többi* és az *egyebi* szó *-i*-jét.“ MELICH nem válaszolt Szinnyeinek erre az ellenvetésre, talán azért, mert nagyon könnyű lett volna: SZINNYEIT tulajdon fegyverével lehet visszaverni. SZINNYEI szerint, ha a *többi* többes alakká lett volna, kötelessége lett volna részt vennie a többes *-i*-s alakok köznyelvi fejlődésében s ezzé válnia: *többei* > *többjei*. Ugyanígy mondhatná MELICH azt, hogy, ha a *többi* személyragos alaknak maradt volna, kötelessége lett volna részt vennie az egyes harmadik személyragos alakok köznyelvi fejlődésében s ezzé válnia: *többje*. Ha SZINNYEI az analogia nevében követeli MELICHEN a *többjei*-t, annyi joggal követelhetné MELICH SZINNYEIN a *többje* alakot. A *többi* pedig mit tesz? A *többi* jól tudja, hogy nem az analogia, hanem a logica alapján követelhetik csak tőle, hogy a rajta levő formans részt vegyen mindazon hangváltozásban, melyen köznyelvünkben keresztülmegy a *többi*-vel azonos nyelvtani alakok megfelelő formansa. A *többi* jól tudja, meddig terjed a szeszélyes analogia hatalma: annak ő is hódol, mint nyelvi jelenség. De jól tudja, hol kezdődik a kivételt nem ismerő logicának egyenesre cövekelt útja. A *többi* kiugrott nyelvtani társai sorából s megmaradt *többi*-nek; mert, lám, a logica szép egyenes útjának könnyen fittyet hány a röpke nyelvi jelenség; ha pedig komoly nyelvtudósok, mi, egyszer oda rátévedünk, olyan szép messze haladhatunk azon előre, hogy egyszer csak azt vesszük észre: ki vagyunk egészen a nyelvtudomány határából. Térjünk vissza. Ha nem tudjuk is ellesni az analogia rejtettebb titkait, azt a negativumot meg tudjuk állapítani, ha valahol nincsen nyoma. Bárki láthatja, hogy a *többi*, akár többes alak, akár egyes személyragos — tertium non datur — nem oly hangfejlődésen ment végig, mint a köznyelvnek akár többesi, akár egyes személyragos megfelelő alakjai. Tehát nyilvánvaló, hogy ez alakon bizonyos idő óta nem érvényesült a vele nyelvtanilag egy categoriába tartozó alakok analogiája. Jelen-

tésbéli elkülönülés, alakbéli elkülönülés. SZINNYEI ellenvetése felől tehát bátran megállhatna MELICHnek az a véleménye, hogy a *többi*-féle alakok hozták létre a *népi*, *véni* > *népei*, *vénei*, *vénjei* alakokat. Különben ha igaza lett volna is SZINNYEINEK, azáltal csak annyit bizonyított volna be, hogy a személyrag *-i* nem azon mód vált többes jellé vagy képzővé, helyesebben: több birtokra mutató birtokos személyraggá, mint MELICH gondolja. De MELICHnek azt az állítását (pedig ez a fontos), hogy a birtokos személyragozásnak több birtokra mutató mai *-i*-je nem egyéb, mint a birtokos személyragozásnak eredetileg egy birtokra mutató *-i*-je, ezt SZINNYEI meg nem cáfolta, sőt egyáltalában nem is cáfolta. Van azonban más hibája MELICH *többi*-, *egyebi*-, *kettei*-hypothesisének. MELICH fölteszi, hogy a nyelvtörténeti kor előtt, tehát vagy ezer esztendeje, a *többi* többes alakká vált. Én azonban nem fölteszem, hanem tapasztalom, hogy a *többi*, mely ma is általános nyelvünkben, nyelvünk egész területén egyes számú alak: „bátrabbjai helyt álltak, de a *többi* megfutott.” A „*tebby tartoznak*” régi kifejezésre pedig helyesen mondja SZINNYEI, hogy abban értelem szerinti egyeztetés lévén, a nyelvérték előtt a *tebby* éppúgy nem volt többes számú alak, mint az *ezöre* az ilyen mondatban: „*ket ezöre voltanak*” (NyK. XLVI: 151). Ha tehát mai nyelvünkben egyáltalán nincsen többes számú állítmány az alanyúl álló *többi* után, a régi nyelvben pedig értelem szerinti egyeztetés az oka a *többi* utáni állítmány többes voltának: akkor én nem tudom elhinni, hogy ezer esztendővel ezelőtt többes számú alak volt a nyelvérték előtt a *többi*.

Ismétlem azonban, hogy ez meg nem dönti MELICHnek azt a megállapítását, hogy az úgynevezett többes *-i* az egyes harmadik személyrag *-i*-ből lett. Azt hiszem különben, hogy MELICHnek a személyragokkal foglalkozó kiváló értekezéseinek bőséges anyagából és maradandó megállapításaiból kellő megfigyeléssel rekonstruálni lehet a tárgyalt *-i* nyelvtörténet előtti hang- és jelentésfejlődését. A köznyelvi *keze*, *kezé-t* ~ *kezi-t*, tájnyelvi *kezi* (= keze), *kezi-t*, *kinyeré-k*, *molomé-k* (= kenyerük, malmuk), *lábi*, *házi* (= lába, háza), *lábi-k*, *házi-k* (= lábuk, házuk) alakuk kétségtelenné teszik, hogy az egy birtokra mutató egyes 3-dik személyragnak a mai köznyelvi *-a*, *-e* alakkal szemben eredetibb *-é* ~ *-í* volt az alakja nemcsak a palatalis, hanem a velaris szótöveken is. Illeszkedés nélkül velaris szavakon ezen személyrag, éppúgy, mint a hasonló vocalismusú lativusi rag, csakis tájnyelvekben fordul elő, nyelv-

emlékeinknek azonban már legelseiben is illeszkedik. Kétségtelen tehát, hogy általános, köznyelvi alakként velaris szavakon az *-é*, *-i* birtokos személyrag csakis jóval a nyelvtörténeti kor előtt élt. Jóval a nyelvtörténeti kor előtt kellett élnie a **lābi* (= pes eius) alaknak, melynek utóda a mai tájnyelvi *lābi* (= pes eius). Ugyanakkor élt a **lābé* (= pes eius) alak, melynek a többes *-k*-val megtoldott alakja a tájnyelvi *lābék* (= pes eorum), s ezen **lābé* alakból lett illeszkedéssel még nyelvemlékeink kora előtt a *lāba* (pontosabban: *lābā* > *lābā*). Az egyes szám személyragjainak a pluralis *-k*-val való megtoldása által fejezte ki nyelvünk a birtokos többségét (*úrom-k* HB. = dominus noster), mely többes *-k* jelölhette a birtoknak is eredetileg jelöletlen többségét (= domini nostri; vö. MELICH: MNy. XIV: 240—241; SZINNYEI NyK. XLVI: 152—153; lásd még MELICH: MNy. IX: 342—343, Tárgyas igerag. 65). Mivel a harmadik személyben a pluralis *-k*, mint a *másik*, *harmadik*, *olyik* stb. mutatja, velaris szavakon eredetileg csakis az illeszkedés nélküli alakhoz járult, azért az azonos jelentésű *lāba* és *lābi* alakok közül a *lābik* (= ,pes eorum' és ,pedes eorum') hatására a *lābi* fölvette a régi köznyelvben a ,pedes eius' jelentést. Későbbi köznyelvünkben aztán jelentésmegoszlással a *lāba* csak ,pes eius' jelentésben maradt meg, a *lābi*, illetőleg a belőle fejlődött *lābai* alaknak pedig a ,pedes eius' jelentés jutott. Az északi osztjákban is a több birtokra mutató *-l*-nek eredetileg egy birtokot kellett jelölnie (FOKOS: NyK. XL: 402—403).

Külön értekezést kívánna ez a tárgy, de kitérésnek ennyi is sok, elégnek pedig bizonyára elég arra, hogy az úgynevezett többes *-i*-nek személyragból lett keletkezését SZINNYEI ellenvetéseivel szemben is bebizonyítottunk láthassuk s ezáltal lehetetlennek azt, hogy a *kinzotvatwl* több birtok legyen s benne többes *-i*-t kereshessünk, elhibázottnak azt, hogy így elemezzük s olvassuk: *kinzotv-i-á-túl*.

Hogy elemezzük tehát és hogy olvassuk? Addig már vagyunk, hogy a *kinzotvatwl* a *kinzot* *-at* képzős származéka, egy birtokost, egy birtokot jelölő harmadik személyraggal, végén pedig a *-tól*, *-től* rag. Szóval, azon alak, melyet mai nyelven úgy mondanánk: *kinzot-já-tól*. Tegyük most félre a HB.-et, mintha semmit róla nem tudnánk, mintha még föl sem volna fődözve, s csak a többi, későbbi nyelvemlékek alapján feleljünk meg arra, hogy azok kora előtt hogy mondhatták azt, amit ma így mondanánk: *kinzotjától*?

kinzotvatwl

kinzot-já

hol j'biat

miel az csak

el j'at

vejtődött

at 8-j-a>at

143 korában v.

kinzotv-

at-et képzős = -1 egyenlítővel

(napkeletre, odamegyükre) 18. old.

mind a birtok 1-től

SZINNYEI Nyhas.⁶-ában (115) ezt látom : „*magzata > magzatja* ; R. igen gyakoriak : *akaratja, áradatja, ágazatja, állatja, bocsánatja, csudálatja, feltámadatja, gyalázatja, kívánsatja* stb.“ Kutassuk most legelőször azt, hogy mi az értelme SZINNYEI idézett, rövidre fogott kijelentésének ? A nép *magzatj*-t mond ; a *magzat*-val, vagyis az *-at* képzőnek *-a* személyragos alakjával csak könyvben találkozunk, még pedig nem előbb a XVIII. sz. végénél. Már SZILASI észlelte, hogy nyelvünkben *falat*-ja van, nem *falat*-a (Nyr. XI : 299) s SZILASINAK ezt a megállapítását SZINNYEI is ellenvetés nélkül idézi (Nyr. XVII : 97). Tehát SZINNYEI a Nyhas.-ában előhozott *magzata* alakot nem népnyelvi, hanem írott nyelvünkbeli adatul közli. Mivel nem csillagozza meg, írásban megtalálható adatul közli. Mivel a nyelvemlékeinkbeli *magzatja* alaknál eredetibbnek tartja, tehát bizonyára nem KAZINCZY vagy BAJZA korából, hanem nyelvemlékeink korából kimutatható alakul közli. Én pedig azt mondom erre, hogy nincsen a *ty* hangot pontosan jelölő nyelvemlékünk csak egyetlen egy is olyan, melyben az *-at* képző a személyragnak *-a* alakját veszi föl. Tehát a SZINNYEI-féle „*magzata > magzatja*“ nem hogy téves okoskodás, hanem téves ténybeli állítás. Ez pedig nagyobb baj, mert téves adatok alapján még helyes okoskodással sem jutunk el az igazsághoz. A tény az, hogy régi nyelvünkben nem hogy gyakoriak, hanem kivétel nélküliek a *magzatja*- > *magzattya*-féle alakok. A nyomdaköltséggel küzködő kiadó bizonyára szívesen megbocsátja azt, ha a XI—XVIII. sz. írott és nyomtatott műveinek egyes harmadik személyraggal ellátott *-at* képzős szavainak végtelen seregét nem sorakoztatom ide segítségemre. Célunkat bizonyára elérjük úgy is, ha csak a Jókai Codexnek és az azt megelőző századok HB. utáni nyelvemlékeinek megfelelő adatait közlöm.

Az *-at*, *-et* képzőseket hagyjuk utoljára. Lássuk először a Jókai Codexből a többi olyan szavakat, melyeken az egy birtokost egy birtokot jelölő harmadik személyrag van. A rag *-j-* nélküli alakját találjuk a mássalhangzóra végződő palatalis hangrendű szavakon : *zyuel* 38, *kesytt* 67, *ewrewmyre* 26, (*cristusnak*) *zemelyben* 50, *zemerme* 20, *zemeremsegyt* 20, *zepsegyt* 20, *testi*- 63, *tyztességeben* 14, *vestegsegeben* 4 ; *-j-* nélküli a rag a következő, mássalhangzóra végződő, velaris hangrendű szavakon : *dyadalmat* 50, *gondolasarwl* 10, *gradosa*- 64, *halalaban* 23, *hiusagat* 20, *magasagat* 4, *nytasaban* 6, *vruussagarol* 5, *pyllontasaban* 19 ; *-j-s* alakú a rag a következő, mássalhangzón végződő, velaris hang-

rendű szavakon: *baratyanak* 2, *baratyauaal* 8, *baratya* 36, 70, *barattyá* 71, *honnyanak* 58, *yogyahoz* 23, *kynyaban* 65, *malastyat* 70; *-j-s* a magánhangzóra végződő velaris és palatalis szavak után: *Arczaya* 16, *cellaya* 41, *elmeye-* 63, *reytewye* 4; mindig *-j-* nélküli alakú az *-et* képző után: *gyczeretyre* 1, 19, 26, *eletiben* 20, 23, 62, *feleletyt* 15, *esmeretyrewl* 18, 46, *kezetiben* 1, 13, 32, *kewzewnetyrewl* 18, *miuelkedetiben* 1, *myelkedetyben* 20, *ryvewletiben* 41, *zenuedetitt* 3, *zerzetinek* 32, *vegezettyt* 31; mindig *-j-s* alakú az *-at* képző után: *akaratyauaal* 3, 4, *akarratia* 35, *akaratyauaal* 71, *alatyat* 22, *czudalatyauaal* 26, *yllattyara* 24, *kyuanattyauaal* 70, *magyarazattyá* 61, *zolgalattyara* 13, *vtalatyat* 3, *vtalattyá* 20. A Serm. Dom.-ben szintén így különböznek egymástól az *-at* és az *-et* képző tárgyalt alakjai: *esmeretere*, *esmeretire*, *kezdeti*, *serzethe hagas* (apostasia), *zerzethen* — de: *akarathya*, *akaratyath*, *magzathyath*, *zozatya*, *zozatyath*. A GyGl.-ban *-j-s* alak csak a magánhangzós végű szá szavunkon van: *zaiaval* és az *-at* képző után, egyebeken pedig csak a személyrag *-j-* nélküli alakja: *kegüssege*, *vruksege*, *egessege*, *beusege*, *kepeben* (kétszer), *tonosagaban*, *artotlonsaga*, *quina*, *iele-netuiben* — de: *arulatia*, *vadulatia*, *fugadatia*. A KT.-ben ugyan-csak a magánhangzós végű *korona* szón *-j-s* a rag: *coronaia* (kétszer), a mássalhangzón végződő szók közül pedig minden kétség nélkül csak a *-t(t)* képzős igenéven (*fugadotianoc*) és az *-at* képzősökön: *tükere*, *vleben*, *sciluttet*, *gukeritul*, *eget* (kétszer), *ieguse*, *ulebe*, *corat*, *(v)arasát*, *lacadalma*, *asun(a)huz*, *(o)ltara*, *kezetuitul*, *scilete(t)vi* — de: *tamadatia*, *aradatia*; (*atia*, *ania* — *aty-a*, *any-a* v. *aty-ja*, *any-ja*?). Az ÓMS-ban sem magánhangzós, sem mássalhangzós végű szón máson, mint *-at* képzősön, meg nincsen a személyragnak *-j-s* alakja: *buabeleul*, *bua*, *fyaal*, *uilaga*, *uiraga*, *scouuo*, *thuruth*, *kynaal* — de: *hullothya*, *olelothya*.

A birtokos személyrag *-a*, *-e*, *-i* és *-ja*, *-je* alakjainak viszonyáról SZINNYEI már régen kimutatta, hogy a pusztán magánhangzó alakúak az eredetibbek, a *-ja*, *-je* alakban pedig a „*j* nem egyéb, mint hiatus-töltő járulékhang” (Nyr. XVII:154). Ez a hiatus-töltő szerinte a most is magánhangzós végű szavak (*kapu*) és a rag vocalisa közt keletkezett (*kapu-j-a*) s a most mássalhangzón végződő szavakra (*kar*) részben az előbbieket hatására (*kapu-ja*), részben a *várja*-féle igealakok hatására terjedt át (*kara* > *karja*), az *-at* képzős főnevekre pedig az *-at*, *-et* végű igék megfelelő alakjáról: *szereti*, *siratja* : *életi*, *magzatja* (Nyhas.⁶ 115). Nézzünk jól bele ebbe

a személyragnak magánhangzóból álló alakja hozzájárult: **-ats-a*, csak így keletkezhetett rajta a ragnak hiatusstöltős alakja: **-ats-j-a*, melyből az utolsó előtti vocalis kiesésével lett az ÓMS. idejétől fogva maig élő *-atja*. Mármint, ha tekintetbe vesszük az *-at* képzőnek az ÓMS.-ban már jelentkező eredetibb vocalismusát: *-ot*, továbbá a *-tól* ragnak régibb *-tül* változatát, meg tudunk felelni arra a kérdésre, hogy az ÓMS. előtt, a HB. korában, hogy mondhatták a későbbi „kínzatjától” alakot — kétségtávol így: **kínzotuját-tül*. Idáig eljutottunk a HB. nélkül is a többi beszédes nyelvemlék figyelmes meghallgatásával. Most aztán elővehetjük nyelvünknek az ÓMS. előtti emlékét, a HB.-et, rámutathatunk annak *kínzotviatwl* szavára, letörölhetjük a csillagot a *kínzotujátül* homlokáról s annak bizonytalan velaris vocalist jelölő *u* betűje helyébe odairhatjuk az *u* betűt, mert hiszen a HB. megfelelő *v* betűje a velaris vocalisok közt csakis az *u* hang jegye: *kínzotujátül*. Így kell olvasni a HB. *kínzotviatwl* szavát, s így érteni: *kínzatjától*, *kínzásától*.

Ez az olvasás: *kínzotujátül* nem új (l. UAl. 224, TMNy. 478), de valamint egészen más úton jutottam én rá, mint a régebbi magyarázók, úgy merőben másképpen is elemzem alaktanilag. BUDENZ szerint az *-at* képző összetett képző, egyik eleme a momentan *t*, másik meg igenévképző *v*, illetőleg *u*, a finn *-va*, *-vä* megfelelője. BUDENZnek ezt a tanítását vette át SIMONYI (TMNy. 479), és ezt hirdeti SZINNYEI (Nyhas.⁶ 88). Volt ennek a tanításnak jogsúlya akkor, mikor még a nyelvtudósok jobban respectálták azokat a válaszfalakat, melyeket a finnugor nyelveknek csak lassú fejlődése állított a különböző funkciójú formansok (rag, mód- és időjel, képző) között. Ma már jóval primitívebbnek, a mainál sokkal kevésbé differentáltnak el tudjuk képzelni nyelvünknek és a rokon nyelveknek ősi mondatát. Mint SZINNYEI mondja (MNy. X: 54): „A mostani nyelvész nem követeli már meg, hogy minden funkciónak külön jele is legyen a szóban, és ha nincs, nem tesz föl minden egyéb ok nélkül „lappangó elemet”; egy nyelvtani elemből nem csinál kettőt csak azért, mert kétféle szerepét nem lehet egykönnyen összeegyeztetni; neki a képző meg a rag nem két annyira elkülönített kaszt, hogy egyikből a másikba ne volna átlépés. Egyszóval: leráztunk néhány nyűgöt és most szabadabban mozgunk.” Élünk is hát — mondom én erre — a szabadabb mozgás lehetőségével, és, hogy a HB. magyarázni való alakjára szabott a priori ítélet megint ne csábítson bennünket, tegyük félre megint a HB.-et.

Ha valamely szó végső consonansának hangalakját meg akarjuk tudni, a nominativusi alakot kell néznünk (*akarat, az, vas*) nem pedig a már formanssal ellátottat (*akarattya, avval, vassá*). Mármint, akár élő nyelvünket tekintjük, akár a régi nyelvet, az *-at* mindenkor *-at, (-át)*, sehol rajta *v-t* vagy *u-t* nem látunk, nem még az oklevelekben sem: 1055 *zakadat* (kétszer), 1211 *Zacadat*, 1231/1397 *Zokadat*, 1268 *Scakadat*, 1274 *Zakadath*, 1275 *Zacadat*, 1284 *Sakadath*, 1293 *Zakadath*, 1364 *Zakadath*, 1379 *Zakadath*. A rokon nyelvekben sincsen olyan deverbális névszóképző, mely a mi *-at* igeképzőnknek megfelelőjéből és a fgr. **p ~ *β* lezármazottjából állana, hogy avval egyeztetethetők a magyar **-atv ~ *-atu* **v ~ *u* elemét. Tehát semmiféle magyar vagy rokon nyelvi hangtörténeti jelenség nincsen olyan, amiről csak eszünkbe is juthatna az *-at* képző *t*-je után valami lappangó vagy lekopott képzőt sejtetni, s annál kevésbbé kereshetünk a *t* előtt. Az *-at* (régibb nyelvben *<-ot*) képző hangteste tehát egy rövid *t* hang, a megelőző vocalis pedig az. alapszó véghangzója (*zsír, lyuk* : *zsiro-s, lyuka-s*; *alacsony* : nem magas fán ül, hanem *alacsonyó-n* — nem magasan száll, hanem *alacsonya-n*; *út* : HB.-ben *úto-t*, ma *úta-t*; *nyug-*, *akar* : *nyugo-t ~ nyuga-t, akara-t*).

Igy tisztában lévén az *-at, -et* képző hangalakjával, megindulhatunk keresni nyelvünkben atyafiságát. A XVI., XVII. századból még ilyeneket jegyez föl a NySz.: *Tarta hartz mind egész nap nyugatiglan*; ma így mondanók: 'nap nyugtáig.' *Menének a koporsóhoz nap keletkoron*; ma: 'nap keltekor.' *Sokféle virágokat látunk, mellyek napkelettel ki nyilnak és az napnyugottal egybemennek*; ma: 'nap-keltével', 'nap-nyugtával'. Az *w oda menetire az madarak meg sem indulanak*; ma: 'oda-mentére'. Nyilván mutatják ezek a példák, hogy az *-at ~ -et* képző azonos az itt látott, többféle ragos *-t* igenévképzővel (TMNy. 479—480). Az ilyen *keltével, holtig* alakokban a szótő, tudjuk, azonos a *kelt* : 'surrexus,-a,-um', *holt* : 'mortuus,-a,-um' melléknévi igenevekkal. Ezekkel az igenevekkal pedig azonos még, mint kimutatta SZINNYEI (Hunfalvy-Album 42, Nyhas.⁶ 106), az igék *t-s* praeteritumának egyes harmadik személye: *kelt* : 'surrexit', *holt* : 'mortuus est'. Vagyis nyelvünk tanúsága szerint az úgynevezett *-at, -et* vagy pontosabb elnevezéssel *-t* deverbális főnévképző azonos a rendesen határozóragokkal ellátott *-t* főnévi igenévképzővel, a *-t* melléknévi igenévképzővel és a praeteritum *-t* időjelével, melynek

-t alakjából fejlődött intervocalicus helyzetben a hosszú -tt: *odut* — *odutt*- HB.; ma: *adott* (MELICH: MNy. XI: 347).

Hogy jelentéstani szempontból még inkább igazoljuk ezt az elágazó rokonságot, rámutathatunk arra is, hogy deverbális névszóképzőknek hasonló funkcióit látjuk legközelebbi nyelvrokonainknál is, az obi-ugor nyelvekben. Lássuk a deverbális *m* névszóképző szerepét a vogulban és az osztjákban (l. SZABÓ DEZSŐ: NyK. XXXIV: 429, különny.: A vogul szóképzés 52; SCHÜTZ JÓZSEF: NyK. XL: 62). Melléknévi igenevek: vog. *tōsam pum*: száradt fű; *pumä xōlām xarä šārās*: fűve fogyott széles tenger; osztj. *pādām xul*: fagyott hal; *mä uēlām sōyam*: magam ölte tokhalam. Mult idejű igék: vog. *nālā puγam-tamā*: nyilát megragadta; osztj. *ālmēm olmēm*: álmomat átaludtam. Határozóragos névutós igenevek: vog. *am nāηχ-kβālnām-mos*: fölkeltemig (VogNGy. I: 20); osztj. *ai-xuī olmāmna*: gyerek-ember koromban (= voltomban). Főnevek: vog. *kāltām*: lepény (*kāli*: kel T. *kālti*: kelt, keleszt; vö. magy. *kőttes* (= költ-es): 'kelesztett tésztából való sütemény' MTSz.; osztj. *ūlām*: élet. A deverbális s-szel éppen úgy alkothat a vogul és osztják melléknévi igenevet, mult idejű igét és cselekvést jelentő főnevet: vog. *pōšxās ēlām-xalas-xuri*: gyúrt emberalak; osztj. *loχtas-keu*: köszörülő (= köszörülő-) kő; vog. *taβ-puβās*: ő fűjt; osztj. *tōram ēuall pitsat*: az égből estek (PÁPAY: NyK. XXXVII: 52); vog. *pūβās*: fuvalat; osztj. *nōmās*: ész; *nōmām nōmsen*: gondolt gondolatod (l. Szabó D. id m. NyK. XXXIV: 420, 219, különny. 43, 24; SCHÜTZ J. id. m. 70).

A vogulban mind ez a két deverbális névszóképző, az *m* is, az *s* is, határozó igenevet is alkot: *tokh jāllalo ālām šunšēm*: így járkálván felnézek; *tārβitāη ūnlās ēl ūnlenti*: nehéz ülés-sel (nehéz-ülve) üldögél tovább (SZABÓ id. m.). Nem lepődhetünk meg tehát azon, hogy a hasonló szerepű magyar deverbális -t hozzájárultával is lesz igéből adverbium: *jövet* = 'jövés közben', *mēnet*: 'menés közben'. A NySz. közli ezeket a XVI., XVII. századból: *Aloso Lyndwarol jeweth itth halt Seyterth* | *Jōuet az vton talál-tam tizenket ezer olahot* | *az my embörwnk mynd oda mōnet s mynd onnet ide jwuet, bekőseggel jarhasson*. Az *m* képzős határozó igenév személyraggal is előfordul: *toχ minimātā akβ-mat-ērt ēlāl' sunsi*: amint így megy (ő magyar nyelven: így

mēnette'), egyszer csak előre néz (VogNGy. I: 10). A régi magyar nyelvben is megtaláljuk személyragozottan a *jövet-*, *mēnet*-féle határozó igeneveket: *Matolfoguā latnotoc kēzditēc ěmbernc fiat vlette istennc iogia fēldl, τ iō uēttē meñc kōdibēn* MünchC. 66: *amodo videbitis filium hominis sedentem a dextris virtutis Dei, et venientem in nubibus coeli* Matth. XXVI: 64 | *mert ő Angala megőrizőt ěnget innēt ělmenēttēm es. ot lakattam es. τ onnat idē fordolattam* BécsiC. 39: *quoniam custodivit me Angelus eius et hinc euntem, et ibi commorantem, et inde huc revertentem* Judith XIII: 20 (vö. TMNy. 516—517). Tehát a mai *-et* s a régi *-atta*, *-ette* határozó igenevek formansa is azonos a deverbális *-t*, *-at*, *-et* névszóképzővel.

Egyazon formansszal, a *-t* > *-tt*-vel keletkeztek tehát nyelvünk következő alakjai: *akarat*, *halott*, *holt-ig*, *halt*, *jövet*, *jövette*. Jelentéstani szempontból ezt mind a mi nyelvünk, mind a rokon nyelvek igazolják. Alaktani szempontból a formans consonansa előtti hangzónak hol zártabb, hol nyíltabb volta, hol kieste nem akadályozta egyeztetésünknek, hiszen más formansok előtt is tapasztalhatunk hasonlókat. Ime a tárgyrag előtt: *babo-t*, *útama-t*, *utamo-t* N., *úto-t* HB. > *úta-t*, *halálu-t* HB. > *halál-t*. A hosszú *tt* sem ok arra, hogy azt a rövid *t*-ből valami más képző beleolvadásával magyarázzuk, hiszen jól tudjuk, hogy a hasonló hangtestű locativusi *t* is megnyúlt nyelvünkben *tt*-vé: *Fejérvárt*, *ét-által* (= éjen át) R., *Fejérvárott*, *Fejérváratt*. Azt is tudjuk, hogy a formans előtti tövéghangzó különbözősége jár együtt sokszor a formans funkciójának különbözősével: köznyelvünkben az *alacsony*-n' *superessivus*, az *alacsony*-n' pedig *modalis*. A funtio különbözősével együtt jár némely nyelvjárásban az illető alak consonansának rövid vagy hosszú volta is: *erősön*' *superessivus*, *erössen*' *modalis*.

Ezek után rátérhetünk arra a kérdésre, hogy vajjon ennek a *-t* ~ *-tt* formansnak sok funkciója közül melyik az eredetibb? Az *akarat*, *halott*, *holt-* névszó, a *halt* eredetileg szintén névszó, a *jövet*, *mēnet* nyelvemlékeinkben való fölbukkanásuk óta határozószók. Kérdés mármost, hogy a *fölmēnet* szónak névszói jelentése-e az eredetibb: 'Aufstieg', vagy pedig határozószói jelentése: 'während des Aufstieges'? Kétségtől vanak szörványos esetek nyelvünkben arra, hogy két szomszédos mondatból egy-egy névszó *nominativusa* kiválik s rag nélkül is határozóvá lesz, pl.: 'jó ideje (alany)', '[hogy] várlak' > 'jó ideje (időhatározó) várlak'. Ilyenkor természetesen a

névszói functio az eredetibb, a határozószói a későbbi. A *jövet-, mēnet*-féle alakok azonban valamikor nem szórványosak, hanem, mint *személyragos*-alakjuk, a *jövette-, mēnette*-féle határozó ige-nevek mutatják, valamikor nyelvünk nagy területén közönségesek voltak. Nem lehet tehát határozói szerepüket mondatból való kiválasztással magyarázni. Tudjuk, hogy néha raglekopás miatt ragtalan a határozó. 'Nem mégy *el*?' Itt az *el*: 'fort' határozónak alakja azonos az *-el*: 'pars antica' főnév alakjával. Azonban az *el* határozószó ragos volt egykor, mutatja személyragos alakja is, az: *elē-m*, nem pedig **elē-m*. Természetes, hogy ilyen esetben is az *adverbiumi szerep* a másodlagos: eredetibb az *-el* névszó, mint az *el* határozószó. A személyragos *mēnettem, mēnetted* stb. azonban a *t ~ tt* formans után semmi elemet nem mutat, tehát nem állíthatjuk azt, hogy a *mēnet* adverbiumon valaha még valami más jelentős elem is, egy már azóta lekopott határozórag lett volna. Tehát semmi okunk nincs arra, hogy a *mēnet* névszói szerepét eredetibbnek tartsuk határozószói szerepénél. Ellenkezőleg, jól tudjuk, hogy, ha eredetileg is azonos formánssal ellátott nominativusok és adverbiumok vannak nyelvünkben, akkor mindig az *adverbiumi szerep* az *eredetibb* (*-talan, -telen, -nyi, -vány, -vény* stb.). Ezek szerint tehát előbb kellett lennie *mēnet* adverbiumnak, mint *mēnet* nomennek. A *mēnet* adverbium keletkezését kell tehát kikutatnunk, ha a névszóképző *t* eredetét meg akarjuk találni. Ha meg van fejtve a *mēnet* adverbium eredete, azáltal meg van fejtve az úgynevezett *-at, -et* képző eredete is.

Mēnet = 'menés közben', *mēnettem* = 'menésem közben', *ott lakattam* = 'ott lakásom (ma: ott tartózkodásom) közben' — ezek az alakok *állapothatározók*. Állapothatározónak formansa, ugy-e bizony, csak *állapothatározó* rag lehet. A *mēnet, mēnett*- állapot-határozónak *t ~ tt* formansa tehát, ugy-e bizony, csak *t ~ tt* állapot-határozó rag lehet. Van-e ilyen állapot-határozó ragunk? Van, igenis: *örömes-t, lépés-t, hajadonfő-t* stb. Mi volt ennek az állapot-határozó *t ~ tt*-nek eredetibb szerepe? Jól tudjuk, hogy a *locativusi*. Tehát az eddigiek után már kimondhatjuk, hogy: az *-at, -et* képző és a tárgyalt, vele azonos többi képző, időjel, rag mind a *locativusi t*-ből lett.

A *mēnet, jövet, mēnette, jövette* alakokon a *t ~ tt*, mint látjuk, közvetlenül az igeőhöz járult, a *mēne-, jöve*-igetön semmiféle névszóképző nincs a *-t ~ -tt*- határozórag előtt. Igén határozórag:

finnugor-ősi nyelvjelenség. Határozóragos-igéből névszó: nyelvünk-
ből és a rokon nyelvekből ismert jelentésfejlődés. A székely és
palóc -ni ~ -nyi helyhatározó rag, tudjuk, azonos az infinitivus
-nt ~ -nyt képzőjével. „Papni megyek”: „inni megyek” → névszó-
hoz, igéhez ugyanaz a -ni formans, mely eredeti funkciója szerint
helyhatározó rag. A vogulban ugyancsak nomenhez, verbumhoz
egyenként járult a megfelelő -na: lativusi rag: *kβolna*: „házhoz”;
tēna matar totan: „enni valamit hozz”; *χātälam it’imanə at vāyam*:
„nappalom esteledni nem látom”; *χujna mā*: „háló hely”; *matar
χārəštana sujti*: „valami ropogás hallszik” stb. (SZABÓ: id. m.
NyK. XXXIV: 423, különny. 64).

* Tudjuk, hogy a locativusi t az ugor-ágnak közös ragja (Fugr.
Sprw.² 62). Múltán kérdezhetné tehát valaki, hogy: ha az ugor
locativusi t névszóképzővé lett a magyarban, miért nem lett azzá
az obi ugorságban? Azt felelhetem rá: lett bizony, célozgatott is
rá némely nyelvész. Megvannak a magyar locativusi t-ből lett for-
mansoknak alakban, jelentésben pontos megfelelői a voguloknál is
(SZABÓ: id. m. 63, NyK. XXXIV: 440). Amint a magyar *mēne-*
igetéből lett a *mēnet* adverbium, úgy lett a vogul *tül-* (= elrejt)
igetéből a *tülit* (= titkon = rejtett-en) adverbium (úgyhogy SZABÓ
D. gondol is erre: „vajjon nem *tüli* + loc. t?”). Mint mi beszél-
lünk „sokat járt ember”-ről úgy képezi a vogul a *nām-*: „gondol”
igéből a „gondolat” jelentésű *nāmet*, *nāmt* főnevet. Hát az osztják?
Ott is megvan a mi deverbális -t-nknek alakban, jelentésben meg-
felelő -t-, melyről már SCHÜTZ megjegyzi (NyK. XL: 61–62), hogy:
„talán valami módon összefügg ezen képzővel a magyar főnévi s
melléknévi igenév -t, -tt képzője. Alkalmazásuk ugyanis nagyon
sok egyező vonást mutat.” SCHÜTZ azért bizonytalankodik ítéletében;
mert az osztjákban a deverbális -t névszóképző nem magában,
hanem a lativusi raggal megtoldva él: -ti, -ta stb., ő azonban a
képző különböző funkciói fejlődésének, időrendi egymásutánjának
megállapításában csak az infinitivusnál indul ki a határozóragi
szerepből. Mi az eddigiek után könnyen megérthetjük, hogy az
osztjákban az egyik határozóragot, a locativusi t-t, megtoldták a
lativusi raggal (fgr. *-k ~ *-γ) az igeőveken, hiszen a locativusi n
is ugyanavval a lativusi raggal megtoldottan él mind a magyar,
mind a vogul, mind az osztják nyelvben (m. -ni, vog. -na, osztj.
-na) úgy lativusi, mint locativusi jelentéssel és névszóképző minő-
ségében. A locativusi t mint határozórag már nem eleven rag az

északi osztjákban (KARÁ: NyK. XLI: 2), ellentétben a vogullal; érthető tehát, hogy mikor kezdett elavulni az osztjákban a *-t*, ott szükségét érezte a nyelvérzék annak, hogy megtoldja egy még eleve-
 nek tetsző másik határozó raggal, mely mind lativusi, mind locativusi minőségében el van terjedve az illető nyelvben (KARÁ: NyK. XLI: 169—172). Így, valamint a locativusi *-t*-vel igetöből állapothatározó lett a magyarban és vogulban, úgy annak lativusi raggal megtoldott osztják megfelelőjével igetöből célhatározó lett az osztjákban (SCHÜTZ: NyK. XL: 48). És amint deverbális névszók és praeteritumi igealakok lettek a magyarban a locativusi *-t*-vel, (s ugyanolyan névszók és praeteritumi alakok a vogulban a lativusi *-na*-vel) azonképpen megtaláljuk az ugor loc. **-t* + fgr. lat. **-k* ~ **-γ* határozóragból vált formánsszal az osztjákban a magyar *-t*-s deverbális névszókkal egy jelentésű névszókat és ugyanabból az összetett osztják ragból lett elemmel alkotott személyragos praeteritumot is (SCHÜTZ: NyK. XL: 48—62). Határozó: *χòlta manəs*: 'halászni ment'; *ioyolanda paləl*: 'bemenni (bemenet) fél'. Melléknév: *tām kul ian'ti moγ*: 'ez az ördög járta (ördög-járt) föld'; *alī mōla ī nēγxoī uēlāmādat*: 'vajjon egy ember megöltjei-e'. Főnév: *χòtl mandī-idi*: 'a nap mente (szóról-szóra: nap-menet) szerint'. Személyraggal és határozóraggal: *luγ ār χòtl ioγ'tanna*: 'a sok nyári napon odajártodban'. Praeteritum: *palten*: 'megijedtél'.

Eljutottunk tehát odáig, hogy a *kínzotu*- képzője azonos a locativusi *t*-vel. Mivel pedig ennek a ragnak hangtete puszta *-t*, mely megnyúlhat *-tt*-vé, nyilvánvaló, hogy a *kínzotu*- *-t*-je utáni *u* nem lehet semmiféle külön képző. A *kínzotujátúl* alakban tudjuk, a *-já-* birtokos személyrag, benne a *-j-* eredetileg intervocalicus helyzetben támadt hiatustöltő hang, előtte pedig az *-u* nem lévén külön képző, nincsen más lehetőség: a *-t* képző hangtestéhez kell tartoznia. Tudjuk, hogy a mai *út* helyett az Árpádok korában azt mondták: *útu*; nem csodálkozhatunk tehát, ha a mai *-at* képző alakját a HB.-ben ennek találjuk: *-otu* — *kínzotu*-. Mi az az *-u* az *útu* végén? Ugy-e, a teljesebb tőnek finnugor eredetű véghangzója. Mi tehát az *-u*- a *kínzotu*-ban? Nem lehet más válasz: ugyanolyan tövéghangzó. Kimutattam már, hogy a HB. *hazod* szava = *házo-á*; vagyis annak is az eredeti tövéghangzót megőrzött alakja vette föl a magánhangzó alakú ragot, az *-á-t*, s lett belőle hiatustöltő *-v*-vel a **házo-v-á* (vö. *máso-v-á* R.)

> házvá > házzá (MNY. XIV : 257, XV : 15). Kimutattam azt is, hogy a HB. *eleve*: „primus” szava = *ele-v-é*; vagyis az *-el*: „pars antica” szónak is az eredeti tövéghangzót megőrzött alakja vette föl a magánhangzó alakú ragot, az *-é-t*: **elü-é*, s lett belőle hiatustöltő *-v*-vel az *ele-v-é*, későbbi > *elvé* (MNY. XXII : 84). Nyilvánvaló tehát, hogy a HB. *kinzotviatwl* szava = *kinzotu-j-á-túl*, vagyis a *kinzat* főnévnek is az eredeti tövéghangzót megőrzött alakja vette föl a magánhangzó alakú ragot, az *-á-t* vagy *-é-t*: **kinzotu-é-tül* vagy **kinzotu-á-tül*, s lett belőle hiatustöltő *-j*-vel a *kinzotu-j-átül*, későbbi > *kinzatjátül* > *kinzattyátül*.

Ezáltal meg van fejtve a HB. *intetvinec* és *ildetuitvl* szava is: *intetü-i-nek* és *ildetü-i-tül*. Itt is a tövéghangzós teljesebb töre következik az egy birtokost, egy birtokot jelölő harmadik személyragnak palatalis alakja: *-i* (vö. *lilki ert* HB.). Ha élnének ma e szavak, így ejtenők őket: *intet-é-nek*, *üldet-é-től*; ma ezt mondjuk helyettük: *incselkedésének*, *üldözésétől*. A deverbális *-t* képző palatalis véghangzós alakjai előkerülnek még a GyGl.-ból is: *ielenetui*ben, a KT.-ből is: *kezdetuitul*, *scilete(t)vi*. Az eddigiek után e szavak olvasása és elemzése is kétségtelen: *jelenetü-i-ben*, *kezdetü-i-tül*, *születetü-i*; mai nyelven: *jelenetében* (jelenésében), *kezdetétől*, *születése*. A ma *-tt* alakú melléknévi igenévképző is megvan a GyGl.-ban rövid *-t* alakban, palatalis tövéghangzóval, *-i* birtokos személyraggal: *Nemzetui nepnech vadulatia* olv. *nemzētü-i népnek vádulatja*, mai nyelven: „nemzette népének vádolása”, „azé a népe, mely őt nemzette”; valamint „szülötte > szülötte föld” az a föld, „mely őt szülte”, régiesebben „szülötte” (vö. KT. *s(c)ilut* olv. *szülütt* értsd: *szült*; ma: *adta*, HB.-ben: *odutta*) (l. MELICH : MNY. XI : 347).

A deverbális főnévképző *-t*-nek, mint láttuk, eleitől fogva máig más a hangtörténete velaris szavakon, más a palatalisokon. Egyik különbséget említettük: az *-at* a 3. személyragnak mindig *-j*-s alakját veszi föl: *magzatja*, az *-et* pedig a XVIII. sz. előtti irodalomban mindig, a mai nyelvben a legtöbb nyelvjárásban a *-j*-nélkülit: *nemzeti* v. *nemzete* (a *nemzetje*-féleik újabbak). Láttuk, hogy az *-atja* alak csak a *kinzotuja*-féle alakokból magyarázható meg; éppúgy az *-eti* alak az *intetüi*-, *kizdetüi*-féle alakok végzetének phonetikai szempontból elvárható utódja. Az *u* hang képzésekorai nyelvválás annyira távol van az *é* vagy az *á* hang képzésekoritól, hogy akár az *ué*, akár az *uá* kapcsolatban könnyen fejlődhetett ejtéskönnyítő *j* (ȷ) hang. Tehát akár a **kinzotu-é*-

akár a **kínzotü-d*-fokon előállhatott a kapcsoló hang. Az *üi* hangpárból azonban, mind az *ü*, mind az *i* felső nyelvállású palatalis, tehát az *ü* könnyen beleolvadhatott az *i*-be s lehetett a *kezdetü-i* alakból *kezdet-i* > *kezdeti*. A felső nyelvállású palatalis *ü* és a középső nyelvállású palatalis *é* képzési helye is elég közel van egymáshoz arra, hogy az *ü* az *é*-be is beleolvadhasson: így lehetett **kezdetü-é* alakból *kezdet-é* Érdy C. > *kezdete*. Jelentésmegosztás okozta, hogy csak a praeteritumban nyúlt meg a *-t*: *kezdtte*. Ami különben azt illeti, hogy ugyanazon formans velaris alakján keletkezik intervocalicus *-j-*, palatalis alakjain pedig nem: megjegyzendő, hogy ugyanazon szónak ugyanazon két szomszéd vocalisa közt is némely nyelvjárásban megterem a hiátustöltő hang, másik nyelvjárásban nem, hanem a két vocalis közül a rövid kiesik. Így lett nyelvünkben a bibliai *Sául* névből némely helyütt *Sá-v-ol*, másfelé meg *Sál* (CSÁNKI: MNy. II: 385).

Most pedig, miután igyekeztem megfelelni minden ellenvetésre, mely a *kínzotujátúl* alakról adott magyarázatom ellen tehető volna, várom az utolsó ellenvetést. Azt, amihez az én tudós és legtudósabb társaim szoktak folyamodni, mikor én valami alaktani kérdésben a HB.-del, a HB. alakjaival bizonyítok. Várom azt a szokott ellenvetésüket, hogy: a HB. csak egy nyelvemlék, a HB. kérdéses alakja csak egy adat, már pedig egyetlen nyelvemlék egyetlen adatára nem lehet építeni. Az egy *kínzotujátúl* alakkal nem lehet bizonyítani azt, hogy az *-at* képző a nyelvtörténeti korban tövéghangzós **-otu-* alakjában jelentkezik rag előtt. Hiszen már 1108-ban tövéghangzó nélkül látjuk a *-ja* birtokos személyrag előtt: *Akaratia* (NySz.)!

Jól van. Elismerem azt a bűnömet, hogy nem tudok várni a HB. adatainak nyelvtörténeti értékesítésével addig, míg a HB. korából és nyelvterületéről újabb nyelvemlékeket nem kerít GRAGGER, vagy JAKUBOVICH. Elismerem bűnömet, megadom magamat, abban hagyom az okoskodást. Átadom a szót, a magyarázás jogát ellenfeleimnek. Én csak kérdéseket teszek föl, a feleleteket hadd adják ők. Bármit felelnek, hallatlanban előre elfogadom: legyen az ő ítéletek szerint. Az a kérdésem, hogy: ha igaz volna az *-at* képző hangtörténetéről adott magyarázatom, akkor hogy kellett volna lennie a HB. nyelvén a *visio -ban, -ben* ragos megfelelőjének? Mindenki tudja, hogy a *visio* régi nyelvünkben *látás* vagy *látat*; s azt is tudja mindenki, hogy a *látat* a régebbi. ARANY így adja

szájába *Szent Lászlónak: Gyöngé szolgáljának mert látást mutatott*; a *Katalin Legenda* szerzője szerint pedig a császárnénak *Almaban len egy latattya* ÉrsC. 501; a BécsiC.-ben pedig (118) ezt olvashatjuk: *Danièlnèc kèdeg menden latatoknac ⁊ almaknac értèlmet*: Danieli autem intelligentiam omnium visionum et somniorum. Azt felelik tehát az én ellenfeleim (mivel egyebet nem is felelhetnek), hogy: mivel a HB.-ben az -ás, -és helyett mindig az -at, -et képzőt látjuk (*intetvinec*: intésének; *ildetuitvl*: üldözésétől; *kinzotviatwl*: kínzásától): a HB. írója bizonyára nem a látás-t, hanem a látat megfelelő alakját írta volna. Azt felelik továbbá az én ellenfeleim (mert nem felelhetnek mást), hogy: ha a *kinzat*- a HB. nyelvén csakugyan **kinzotu*- volna, akkor a *látat*- is **látotu*- (írva: *latotu*-) volna. Hát ennek -ban, -ben ragos alakja? Azt felelik rá (mert nem felelhetnek mást), hogy: mivel a HB.-ben ez a rag még nem illeszkedik a velaris hangrendhez (*milostben*, *paradisumben*, *ioyben*), tehát a HB. nyelvén a kért alak csak így volna: **látotuben* (írva: **latotuben*). Én pedig alázatosan csak azt mondom erre minden ellenfelemnek: Te monád. Most azonban evvel támadnak rám minden én Tamásim: Mit bizonyítasz evvel a sok *volná*-val? SZINNYEI Nyelvhasznításában, alaktanunk mai állapotának leghívebb tükrében, ott látjuk az -at, -et képzőnek minden legrégebb változatát (6. kiad. 88), ott a *kinzotviatwl*-t is, de nincsen ott olyan „nyelvészeti csodabogár“ (SZINNYEI szava: MNy. XI: 6), mint **látotuben*! Alázatosan felelem: Te monád. Tehát — végzik az inquisitiót a Tamások — akkor hiszünk neked, ha nem a te hamis szájadból halljuk, hanem tulajdon szemünkkel látjuk a **latotuben*-t. Erre is alázatosan felelem: Te monád. És előveszem a KT. szalagjait, melyeken a *visio*-ban, -ben ragos megfelelőjéül minden Tamás ezt láthatja: *latotuben* olv. *látotuben* (Horváth C.: RMKT. I: 60, 66). Nem én állítom tehát, hanem, íme, ellenfeleim nyelve vallja, hogy olyan ragok előtt, amelyek előtt a codexek kora óta irodalmunkban és köznyelvünkben az -at képzőnek csak mássalhangzós végű csonka alakja fordul elő, olyan ragok előtt megvan az -at képzőnek teljesebb -otu- alakja nem egy, hanem két nyelvmemlékünkben, még pedig — ez a fontos — két legrégebb összefüggő nyelvmemlékünkben.

Minden rendes ember azt mondja: *út-ra*, de aki 1055-ben a tihanyi apátság alapító levelét írta, az még úgy beszélt, hogy *útu-réd*. Minden rendes ember azt mondja: *Sárd-ra*, de lám, a

göcsejiek nem a rendes embereket követik, hanem a kilencszáz esztendeje élt oklevélíró módjára így mondják: *Sárd-ra*. Kun-szentmiklósról a Dunára *Tas-nak* kell menni, de P. mester, Béla király jegyzője, még azt mondta: *Tosu-nek*; s lám, a göcsejiek sem azt mondják, mint más böcsületes ember, hogy: *part-nak*; hanem Anonymus módjára: *parto-nak*. Mi azt mondanók: *látat-ban*, de a KT. szerzője azt mondta: *látotu-ben*; s íme, azok a különös göcsejiek is nem a mostani módunkon mondják: *sánc-ba*, hanem a KT. szerzője módjára megcifrázzák: *sánco-ba*. (KARDOS: Nyr. XIV: 163.) Az efféle alakokról nyelvészeink manapság azt tartják, hogy az említett Árpádkorbeli alakok, azok Árpádkorbeliek, s az eredeti tövéghangzót mutatják a formans előtt, de a göcseji alakok, azok csak újabb szóbővülések s csak ejtéskönnyítőnek toldották be a kényelmes göcseji kiszagdzák azokat az *o* hangokat a formansok elé. Csak formansok elé! Olyat is mondanak Zalában, hogy: *szántava* (vö. Anon. *Zagava* olv. *Zagyava*, ebből mai *> Zagyva*), mert — így okolják meg nyelvészeink — nehéz volna nekik kimondani ezt: *szántva*, a maga három mássalhangzós toldásával — de már a 'kilencven'-nel megbirkóznak a göcsejiek, kimondják három szótagban, nem mondanak helyette 'kilencéven'-t. És noha nem tudják ezt kimondani: *Sárd-ra*, hanem csak *Sárd-ra*, arra bizony ráfordul a nyelvük, hogy: *condra*, nem nyújtják *condorá-ra*. Én bizony azokat a göcseji alakokat, ha nem volnának is hozzájuk hasonló alakok legrégebbi nyelvemlékeinkben, akkor is megőrzött régiségeknek tartanám, nem pedig phonetici okból újonnan letteknek. Nem pedig azért, mert ha a kényelemre való törekvés szülte volna őket, akkor ugyanazon ok hasonlóan meg-bővítette volna a *kilencven*, *condra* stb. alakját is. Mivel azokat a nyelvészeink által ejtéskönnyítőként tartott vocalisokat mindig csak formansok előtt találjuk a fő végső consonansa után, ebből nyilvánvaló, hogy azok a vocalisok nem újonnan keletkezett ejtéskönnyítő betoldások, hanem a megőrzött régi tövéghangzók. Aki ezt tagadja, az feleljen nekem erre: honnét tudják azok az egyszerű göcseji parasztemberek azt, hogy nekik csak ott szabad a szó belsejében ejtéskönnyítő vocalist szűrni be a consonansok közé, ahol az Árpádok idejében tövéghangzót ejtettek? Amíg ezt valaki meg nem fejt nekem, addig joggal hivatkozom arra, hogy a *-ban*, *-ben* rag előtt Göcsejben még most is megvan több szóban az eredeti tövéghangzó, valamint megvan a régi *látatub*en szóban. Ma

elő tájnyelv is bizonyítja tehát, hogy a *latotuben* előadott olvasása és elemzése helyes. Igaz, hogy a *látotuben*-alakokból írott nyelvünkben és a köznyelvben *látatban*-féle alakok lettek — de vajjon miféle nyelvtudományi elv követeli meg azt, hogy minden dialectus szűk területén végbe menjen minden oly hangváltozás, mely végbe megy a köznyelvben? Az is érthető, hogy Göcsejben is csak zárt szótag után vagyis két mássalhangzó után maradt meg formans-előtt a tövéghangzó. Hiszen ANONYMUS is, ki hol megtartja még, hol elhagyja az eredeti tövéghangzót, zárt szótag vagyis két mássalhangzó után mindig megtartja: *Almus, Zomus, Howos, Ohtum, Tuhutum* — de: *zobolsu, zeremsu, loponsu, zerelmu* (JAKUBOVICH: MNy. XX: 17). Akik tehát új alakoknak tartják a göcseji *sánco-ba*-féleket a *léce*-féle mellett, azoknak föl kell tenniök azt, hogy a göcsejiek már JAKUBOVICH előtt ellesték Anonymusnak azt a szokását, hogy a tövéghangzó megőrzése kérdésében figyelemmel van az előző szótag nyílt vagy zárt voltára.

A *kínzotujátúl*-t támogató *látotuben*-t így körültámogatván, áttérhetünk újabb ellenvetésre. Mi a *kínzotujátúl* alapján azt állítottuk, hogy a 3. személyű *-á* birtokosrag a mássalhangzón végződő szónak teljesebb, tövéghangzós alakjához járult. Így azonban ellenkezésbe jutottunk MELICH következő megállapításával: „a magyarban magánhangzón kezdődő rag a rövid tövégi magánhangzóval bíró szavaknál régen mindig a tövégi magánhangzó nélküli alakhoz járult, tehát így: míg van a nyelvben *holmu, szormu . . . utu, varu . . .* stb., . . . a 3. személyben nem **holmu-é > *holmu-á, *szormu-é > *szormu-á*, hanem **holm-é > *holm-ë > holm-a, *szorm-é > *szorm-ë > szorm-a; *ut-é > ut-ë > ut-a, *vár-é > *vár-ë > vár-a.*” (Melich: A magyar tárgyas igeragozás MNy. IX: 342 és különny. 64, 65.) MELICH szerint tehát lehetetlen volna egy **kínzotu-á > *kínzotu-j-a* alak, hanem csakis ez lehetne: **kínzot-á > *kínzata > kínzatja*. Láttuk már, hogy ennek a hangfejlődésnek merőben ellene mond az *-at* képző személyragos alakjának nem kikövetkeztetett, hanem nyelvemlékeinkben végig tapasztalható hangtörténete. Mivel azonban a *kínzotujátúl*-t tölem eltérően magyarázza minden nyelvész, szükségét látom olyan engem igazoló másik adatra rámutatni, melyet a tekintélyek is velem egyetértően elemeznek. Ez a tihanyi apátság 1055-diki alapítólevelének *holmodia* alakja. Tudjuk, hogy a *halom* (< *holmu*) szónak *-d* képzős alakja a *holmodi*, mely szintén előfordul a Tihanyi Alapítólevelében. Tud-

jük, hogy a *holmodi* végén (ma *Halmod* alakja volna) az *-i* tövéghangzó. Tudjuk, hogy ezen alapítólevélben mássalhangzó után az egyes 3. személyű birtokosrag: *-a, -e, -i*: *uuege, sàra, uasara, cuta, eri, uueieze, holma, zarma, humca*. Tehát ha MELICH idézett megállapítása helyes volna, akkor a *holmodi* személyragos alakjának így kellene lennie: **holmod-a*. Evvel ellenkezőleg azonban azt látjuk, hogy az illető alak így van: *holmodi-a*. „Inde ad holmodi rea postea gnir uuege *holmodia* rea” (SZAMOTA: NyK. XXV: 136, 148—149). MELICHnek nem minden eset megfigyelése alapján fölállított tétele tehát csak úgy állhat meg, ha közbeszúrjuk a „többnyire” szót. Így az a megállapítás nem ütközik bele a *holmodi-a* alakba, mely alak viszont újabb bizonyíték *kínzotu-játúl*-magyarázatom helyessége mellett. Hazánkban kelt nyelvemlékeink közül tehát nemcsak a legrégibb összefüggő magyar szövegben, hanem a magyar szavakkal tarkázott legrégibb latin oklevélben is van kétségtelen adat arra, hogy az egyes 3. személyű *-a* birtokosrag némely nyelvjárás némely szavában hozzájárult a ma mássalhangzón végződő szónak teljesebb, tövéghangzós alakjához.

JAKUBOVICH EMIL ilyen szerény cím alatt: „A tihanyi alapítólevél olvasásához”, olyan értekezést írt a Magyar Nyelvbe (XIX: 78, XX: 9), mely az Árpádkori hangtörténettel foglalkozó irodalomban alapvetőnek mondható, főképpen azért, mert kétségtelenül bebizonyította, hogy a tövéghangzók fokozatos eltűnésének egymásutánjában bizonyos szabályosság észlelhető. Imént hivatkoztam JAKUBOVICHnak egy megállapítására, s most még legyen szabad valamennyit foglalkoznom az ő értekezésével, hátha sikerülne több hasznát is vennem eddigi fejtegetéseim erősítésére, világosabbá tételére.

A tudós tárgyszeretetének lyrája csendül ki JAKUBOVICHnak a diminutív *-d* képzőre tett következő megjegyzéséből: „Száraz; nyelvtörténeti adatokat gyűjtögető értekezésünkben is nehéz elhallgatni kegyeletünk melegét, mellyel e képzővel foglalkoztunk, hisz fokozatos fogyásából nem nehéz visszakövetkeztetnünk arra, hogy [ez a képző] a névtelen honfoglaló ősök ezreinek meg ezreinek örökre ismeretlenül maradó nevéhez tapadt, az első helyhez kötött magyar szállások nevéből is ritkán hiányzott.” (MNy. XX: 18). Csakugyan el is érte buzgóságával JAKUBOVICH azt, hogy dús és pontos anyagú művéből megfigyelhetjük a diminutív *-d* képzőnek nyelvtörténetünk első századaiban való hangfejlődését. Az 1055-i tihanyi oklevélben

ilyen *-d* képzős alakok vannak: *holmodi, opoudi, lopdi, huluoodi* stb. (SZAMOTA: NyK. XXV: 152) — de: *segisti, cuesti* (JAKUBOVICH: MNy. XIX: 86, XX: 10). Az 1083–95. közti évekből való, Szt. László-féle pannonthalmi birtokösszeírásban: *Himudi, Funoldi, Tordi, tumurdi* — de: *Ruožti*. Az 1138/1329. évi dömösi alapítólevélben: *Ticudi* — de: *uilla Ruosti* és *Rouosti* nevű jobbágy, *Kudusti*, villa *Kinusti* és *Kinisti, Janusti, Kusti, Vrusti, Bebusti, Farcasti, Forcasti, Forcost, Kakasti, Morusti, Custi, Vlasti, Girukti*. Az 1211. évi tihanyi oklevélben: *Cusit, Forcost, Gunuzt, Gunuzd*, 1223-diki oklevélben *Nadost*, ANONYMUSnál *pacoztu* (JAKUBOVICH: MNy. XIX: 87). Mi a különbség a képző mai alakja és a régiek között? Codexeink korában ez a képző már pusztá *-d*. Az Árpádok korában, látjuk, megvan még rajta a tövéghangzó *-i*, ANONYMUS dialectusában pedig az *-u, -ü*. Továbbá a régi oklevelekben a képző zöngés *-d*-je változik a zöngétlen *-t*-vel, még pedig szabályosan: a zöngés *-d* kezdetben csak a vocalisok zöngéje és a zöngés consonansok után jelentkezik, a zöngétlen consonansok (*s, sz, k*) után ellenben zöngétlen *-t*-t látunk. Ugyanazon oklevélíró a *tik* (tyúk) kicsinyítő képzős alakját így ejtette: *ˈtikudi*, a *kakas*-ét pedig: *ˈkakasti*. Kérdés: a képzőnek melyik alakja eredetibb, a *-d* vagy *-t*? JAKUBOVICHnak erre vonatkozólag két nyilatkozatát látom: „A *segisti*-ben levő *-ti* pedig nem más, mint e *-di*-nek fonétikusan írt alakja” (MNy. XIX: 87); továbbá: „a . . . tihanyi alapítólevélbeli *cuesti* mintájára fonétikusan *ti*-re változik e képző következő adataiban: *Chigisti, Biristi, Munosti, Coluzti* és *t*-re csak a *Moglout* névben” (MNy. XX: 15). Ezekből a kijelentésekből azt olvasom ki, hogy JAKUBOVICH is, mint minden más nyelvész, eredetibbnek tartja a képző *d*-s alakját a *t*-snél s úgy gondolja, hogy a *-di* a zöngétlen *s, sz* stb. után előreható hasonulással lett *-ti*-vé. Vajjon mit szól ehhez a magyar nyelvtörténet? Azt, hogy eredeti magyar szavakban a két mássalhangzós szóvégeken váltakozó *t ~ d* hangok közül legtöbbször a *t* bizonyul eredetibbnek, pl.: *innent > innend*, nyelvjárási *mint > mind*, csángó *lábond*, *lovond* (< **lábont, *lovont*), *majt > majd*, *fajt > fajt* stb.; arra azonban nem tudok példát, hogy előreható hasonulással lett volna nyelvünkben szóvégi *d*-ből *t*.*) Hát JAKUBOVICH

*) A *cilifánt* (MNy. II: 147), *Gellért* (MNy. V: 16), *Bernát* (uo.), *Girót-Girált* (MNy: 32), *házsárt, kukrejt*-féle alakokban a magyar *t* valószínűleg hanghelyettesítésként került a bajor-osztrák nyelvjárások zöngétlen *d*-je helyébe.

adatainak chronológiájából mire következtethetünk? Mivel legrégibb nyelvemlékeinkben már együtt látjuk a *-di*-t a *-ti*-vel, nincsenek írott adataink arra, hogy melyik alak született elsőnek. Azt azonban jól láthatjuk JAKUBOVICH okleveleiből, hogy melyik halt meg elsőnek: a *-t-s* alak, még pedig fokozatos végelgyengülésben. Helyette addig végzett munkájának terhét fokozatosan mind nagyobb-nagyobb téren veszi át a *-d-s* alak. Ez azt bizonyítja, hogy a *-ti* > *-t* az apa, a *-di* > *-d* pedig a fiú. Időrendben nyelvemlékeinkben első a *Küesti* alak, későbbi a *Küesd*, *Kövesd* (olv. *Kövezsd*), mely ma is él. Első a *Forkosti*, későbbi a *Forkost*, még későbbi a *Farkasđ* (olv. *Farkazsd*), mely ma is él. Első a *Pákosztu*, későbbi a *Pákaszt*, még későbbi a *Pákozd*, mely ma is él. Ha ez alakok időrendjét összevetjük nyelvünk végső zöngétlen explosivái zöngésültének, köztük a *t* > *d* hangváltozásnak számos esetével és az előreható hasonulás okozhatta *d* > *t* hangváltozás esetének teljes hiányával — akkor nyilvánvaló, hogy *-ti* a diminutiv képző eredetibb alakja, nem a *-di*. Hiszen ha *-di* volna az eredetibb alak, képzeljük csak el, hogy ment volna végbe annak hangtörténete a JAKUBOVICH által föltárt adatok alapján. Mivel a *-sti* végű alakok az elsők nyelvemlékeinkben, nem pedig a *-sdi*-félék, ezért, ha a *d-s* alak eredetibb voltát vitatjuk, akkor föl kell tennünk, hogy a nyelvemlékek kora előtt élt egy jól megcsillagozott **Forkosdi* alak. Még pedig békés egyenjoguságban élt volna benne egymás mellett az *s* meg a *d*, az előbbi mint zöngétlen, az utóbbi mint zöngés. Tehát a **Forkosdi* kiejtése 'forkošđi' lett volna, nem pedig 'forkožđi'. (A mai türelmetlen világban az *s* és *d* között ez az egymás jogait való respectálás lehetetlen volna, mert a *d* rögtön kényszerítené az *s*-et a zöngésségre. Nem tudjuk kimondani ezt: *Farkasđ* o. *fárkăšđ*, hanem csak: *Farkazsd* o. *fárkăžd*. El kellene hinnünk, hogy honfoglaló őseink amúgy is ki tudták volna.) De mi történt? El kellene hinnünk azt is, hogy egyszer, szintén a nyelvtörténeti kor előtt, a zöngétlen *s*-nek (tegyük hozzá: szokása ellenére) akkora hatása kerekedett a pipogya *d*-re, hogy az a kedvéért hozzázöngétlenült: **Forkosdi* > *Forkosti* > *Forkost*. A XIII. századig tartott volna ez az állapot. Akkor meg a *t*-nek állt följebb, nemcsak visszavítva évszázadokkal azelőtt elvesztett zöngésségét, hanem most meg ő kényszerítette az *s*-et, hogy az ő kedvéért az is zöngés legyen: *Farkasđ* ejtsd: *Farkazsd*. A diminutiv képző consonansának hangfejlődése tehát, ha a *-d-s* alak lett volna az eredetibb, így lett

volna: praehistoricus **d* > XI—XIII. századi, előreható hasonulást szenvedő (s)*t* > XIII. sz. után visszaható hasonulást szenvedtető (zs)*d*. Kérdem: mi követeli meg azt, hogy ilyen levegőben lógó hypotesishez erőlködjünk föl a nyelvtörténeti tények szilárd talajáról? Talán a rokon nyelvek? De hiszen vogulban, osztjákban szintén *t* a magyar diminutiv képző megfelelője (Nyhas.⁶ 92, 95). Talán a fgr. **nt*- ~ **nd*-nek, melyből a magyar diminutiv képző származott, nem lehet magyar *t* megfelelője? De hiszen a fgr. **mp*- ~ **mb*-nek is lehet zöggétlen magyar utóda: finn *lampi* ~ magy. *láp*, s a fgr. **nt* ~ **nd* hangviszony leszármazottja az osztj. *iant*- ~ magy. *ját*-(ék). Minden szempont a mellett szól tehát, hogy a magyar -*d* kicsinyítő képző eredetibb alakja a -*ti*, -*t*, nem pedig a -*di*, -*d*. De ha ellenkeznék is ez az eredmény a finnugor összehasonlító nyelvtudomány eddigi megállapításaival, akkor is inkább eddigi fölfogásunkat kell megváltoztatnunk a magyar nyelvtörténet biztos eredményei szerint, nem pedig nem hallgatnunk nyelvemlékeink tiltakozó szavára — mert különben miért fordulunk hozzájuk?

Most pedig megmondom, miért tettem én ezt a kitérést. Azért, mert JAKOBOVICH amaz említett kiváló értekezésében azt is megállapította, hogy a különböző többtagú szavak utolsó consonansának minősége és a tövéghangzó története közt kapcsolat kereshető (MNY. XX: 20). Ezért rá akarok mutatni arra, hogy mind a *kínzotu*- mind a *holmodi*- (< **holmoti*-) végső consonansa *t* volt akkor, mikor teljesebb tőalakjuk vette föl az egyes 3. személyragot.

Mindeddig nem szóltam arról, hogy nyelvészeink az -*at*, -*et* képzőre azért is gondolnak oda egy már lekopott deverbális *v* képzőt, mert a *hitvës* szón, a *hisz* alapigéjének származékán, szintén ott van a -*t* képzőn a -*v*. Az -*at*, -*et* képzőnél ezt olvassuk a TMNY.-ban: „Hogy ennek a képzőnek csakugyan volt *v* eleme, kétségtelenné teszi a *hitës-társ* mellett maiglan fönmaradt *hitvës* (főneve **hitü* lehetett és pl. tárgyesete **hitvët*)“ (478). SZINNYEI is az összetett képzők közé sorolja az -*at*, -*et*, -*t* képzőt s hivatkozik bizonyítéku a „*hitvës*“-re (Nyhas.⁶ 88). A BUDENZ-SIMONYI-SZINNYEI-féle magyarázat szerint az *-*atv*, *-*etv* > -*at*, -*et* képzőben a *t* nem factivusi, hanem momentan igeképző -*t*. Szerintük tehát voltak **kínzatni*, **nemzetni*, **hitni* igéink, melyek nem azt jelentették, hogy: „mással tétetni a kínzást, nemzést, hívést“, hanem, SZINNYEINEK a momentan ige funkcióit meghatározó kifejezéseivel élve (Nyhas.⁶ 65): „vagy „pillanatnyi tartam“ alatt tenni a kínzást,

nemzést, hívést, vagy „hirtelen beállás“-át eszközölni a kínzásnak, nemzésnek, hívésnek. Ezek a **kínzatni*, **nemzetni*, **hitni* igék, melyeket sem tisztelt olvasóim nem ismernek, sem én, sem BUDENZ, SIMONYI, SZINNYEI, olyan képzésű igék lettek volna, mint: *temetni*, *vezetni*, *szeretni* (Nyhas.⁶ 67), melyeket mindenki ismer. Ezek képzőjéhez járult volna kötőhangzó nélkül -v igenévképző: *kínzatv-* (= cruciatus), *nemzetv-* (= genus), *hitv-* (= fides), **temetv-* (= sepultura), **vezetv-* (= ductus), **szeretv-* (= amor) — azaz, bocsánat, nagyon belekevéredtem a csillagokkal oly bőven bántó szaktudós szerepébe. Hiszen az a -v képző a momentán -t képzős igék közül — csodálatos! — csakis azokhoz járult volna, amelyek nincsenek és nem voltak, csak BUDENZ, SIMONYI, SZINNYEI szerint meglehettek; azokhoz a momentán -t-s igékhez azonban (*temet*, *vezet*, *szeret*), amelyek megvannak és megvoltak, nem járult. S mily különös amaz állítólagos igenévképzőnek alakja: kötőhangzó nélküli -v (*kínzatv-*, *hitv-*), amilyen sem mai, sem régi nyelvünkben más alakokon nincsen; vagy annak régi -u változata (*kínzotu-*), amilyen egyebütt szintén nem lelhető régi nyelvünkben. A *kínzatv-* ~ *kínzotu-*, *hitv*s tehát BUDENZ, SIMONYI, SZINNYEI hypothesisé szerint oly igékből származik, melyek egyébként sehol nem láthatók, hanem csak egy sehol máshol nem látható képzővel együtt láthatók. Láthatatlan igék, láthatatlan képző — ehhez csakugyan **hitv* kell. **Hitv* azonban nincsen, csak *hitv*s, az a gomb, melyre az -atv > -at elmélet módszeresen szabott köntöse van varrva. Aki annak az ékes köntösnek hibátlan voltát nem látja, az, már mint én — ANDERSEN „Láthatatlan köntös“ c. meséjének szavaival élve — hivatalára alkalmatlan.

Mi hát a *hitv*s -v-je — kérdezik tőlem — ha sem az -s képzőhöz, sem a -t képzőhöz nem tartozik? Azt mondom én erre: ha nem tudjuk is annak a -v- hangnak származását, akkor sem elég ok az arra, hogy az eddigiek után a *hitv*s miatt etymologikus v-t vagy u-t keressünk a *kínzotviatwl* alakon. Úgyhogy bizonyításumat bevégezettnek tekintve, immár értekezésemet is bevégezhetném. Megteszem azonban mégis ráadásul, hogy a *hitv*s szó titokzatos v-jére is igyekezem fényt deríteni.

Hit szavunk nem az egyetlen olyan szó nyelvünkben, melynek ragos vagy képzős alakján a nominativusi fő végső consonansa után olyan v hangot látunk, mely nem tartozhat a raghoz vagy képzőhöz, de a főhöz sem. Ilyen az *orv* szavunk. Ez őtörök **ory*

átvétele (Gombocz : BulgTürkL. 109), tehát a tövéghangzók lekopása óta megfelelne neki ez a magyar alak: *ur, or*. Ezt a nominativust csakugyan megtaláljuk régi codexeinkben, valamint az ezen tőalakra mutató származékokat, ú. m.: *uroz ~ oroz, orozkodik, urzás ~ orzás, urság ~ orság*. De már a XVI. sz. óta ismeretesek az *orvok-, orvot-féle -v-s* alakok (NySz.). Így vagyunk a *mag* szóval is. A nép 'magzat' értelemben többször él vele, mint az irodalmi nyelv. Kedveskedve sokszor mondja kis gyerekének a menyecske: *édes magom!* Eredetibb hangszínnel: *mog*, megvan Bánffyhunyadi és a moldvai csángóknál (MTSz.). Ezt a *mog: mogom* > *mag: magom* szót nem lehet elválasztani a hasonló jelentésű vogul *moxi: mokam* szótól (SZILASI: Vogul Szój.) s annak osztják megfelelőitől (BUDENZ: MUSz. 596, 598). Tehát e szón szintén nem várhatunk -v- hangot: *maga* (KERTÉSZ: MNy. VII: 5) *magja* stb., mégis a codexek óta megvannak a *magva-féle* alakok is (NySz.). A *toll ~ tall, tal* szó ugor ágbeli megfelelői: osztj. *toyal*, vog. *toyl*, votj. *tily*, zürj. *tjl* (Nyhas.⁶ 25). Ezek szerint a magyar megfelelő utolsó consonansául az *l* hang után nem várhatunk még egy -v- hangot is, azonban várakozásunk ellenére nyelvjárásokban megvannak *tolla* helyett a *tolva, talva* alakok is (MTSz.). A disznó *lapockája, sódara, sonkája* mind honfoglalás utáni idegen szavak. Régibb magyar szó erre, már a XVI. századból említi az OklSz.: *disznóláb*. 'Disznó-láb' helyett némely nyelvjárás azt mondja: 'disznó *lolva*', s ennek a *lolva* alaknak *lolja* változata is van, mint: *magva ~ magja* (MTSz.). Ennek a 'láb' jelentésű *lol*-szótőnek jelentésben és hangalakban pontos megfelelője a vogul *lay'il, lol*: 'láb'. Azonban ez a kétségtelen etymologia nem magyarázza meg a *lolva -v-jét*. A finn *ete-*: 'ami vmi előtt van' (SZINYEI: Finn Szót.) jelentésű tőnek pontos magyar megfelelője az összetett földrajzi nevekben előforduló -*el*. 1326-diki oklevélben: *Descendit ad Ryuulum Hydelpatak* (értsd: *Hid-el-patak*) nominatum (OklSz.). Igen, de ugyane szónak személyragos alakja: *elve*; Kolozsvárnak egyik részét ma is úgy hívják: *Hidelve*. Hogy kerül oda az a -v-? A 'Dorf' jelentésű osztj. *pöyal*, vog. *poßal, paul, päol* szónak a magyarban pontosan *fol-, fal-* felel meg s valóban mondják is a székelyek, hogy: *Betlen-fala, betlen-fali*, és hívják *fal-nagy-nak* a falu bíróját, kinek neve a régi nyelvben: *fol-nagy*. Igen, de általában azt mondják: -*falva* — honnét benne az a -v-? Az olyan szóban, mint *nyelve* (régí nominativusa: *nyelö*,

nyelű), világos a -v- eredete, mert hiszen a tő l-je után a magyar -v-nek szabályosan megfelelő -m- hangot megtaláljuk a rokon nyelvek megfelelő szavaiban: osztj. *hūlam*, vog. *nielm* stb. de az *orvok* -r-je utáni -v-t meg nem magyarázza az átadó török nyelv, sem a finnugor nyelvek meg nem magyarázzák a *magva* -g-je után való -v-t, vagy a *tolva*, *lolva*, *elve*, *falva* l-je után lévő-t. Kérdem: akad-e ma nyelvész, aki ezekben az alakokban a -v- kedvéért föltesz egy finnugor eredetű denominális névszóképzőt, mint BUDENZ a *falv* etymológiájában (MUSz. 493)? SZINNYEI Nyelvhasznításában megtalálom a *falv*-t, de nem találok semmiféle magyar denominális -v vagy -u névszóképzőt: ebből azt olvasom ki, hogy már SZINNYEI is elvetette BUDENZ hypothesisét; ha pedig már ő is elvetette, bizonyosak lehetünk abban, hogy vele szemben más mai tudós sem vallja már. De hogy is lehetne föltenni olyan képzőt, amelynek nyelvünkben semmi nyoma, olyan szavakon, melyeken a rokon nyelvekben képzőnek semmi nyoma, hozzá még olyan funkciót tulajdonítva a képzőnek, hogy az az alapszó jelentését meg sem változtatná, mintha ott se volna (BUDENZ: MUSz. 493)? Kétségtelen tehát, hogy az általam felsorolt szavakban a -v- csak a magyar nyelv külön életében fejlődhetett ki. Kétségtelen az is, ugy-e bár, hogy külön magyar származású képző vagy rag, vagy bármely jelentős nyelvi elem az a szerény -v- nem lehet. Minden eshetőség számításba vétele után tehát a -v- eredetét kutató kérdésre bárkinek csak ez az egyetlen válasza lehetséges: a magyar nyelv külön életében fejlődött inetymologicus hang. Üres kézzel térünk meg hát az ugor mezőkről, de legalább szép hypothesisek hazug lidércfényére nem ragadtunk ott az ingoványban, visszajutottunk nyelvünk határai közé, itt folytathatjuk kutatásainkat a hazai földön.

Hanem én már annyi kérdésre felelgettem legjobb tudásom szerint az eddigiekben, hogy arra kérem tisztelt olvasóimat, most ők adjanak nekem fölvilágosítást kérdéseimre. Úgy tudom, hogy az ótörök **šar* alaknak (GOMBOCZ: BulgTürkL. 113) a magyarban *sár* felel meg, a szlávból került *halom* szavunk eredeti alakjául pedig ezt várhatnók: *χolm* > *holm* (MELICH: MNy. VI:15). Úgy tudom továbbá, hogy a vogul *ūlam*-nak *ālm*- > *ālom*, a vogul *sūnt*-nak *šād*, a vogul *χōnt*-nak *hod* > *had* felelne meg nyelvünkben. Mármost miképpen magyarázzák meg nekem tisztelt olvasóim azt, hogy e szavaknak nyelvünkbeli legrégebbi írott alakjain, a XI.,

XII. századból és a XIII. század eleji korból való alakjain, a végső consonans után még oda van biggyesztve egy-egy *u* betű? Ime, a *had* 1055-ben: *hodu*, a *szád* 1055-ben és 1095-ben *zadu*, a *sár*, *álm* 1200 körül: *Saru*, *almu*, a *halom* 1197/1337 közt és 1211-ben *holm* (OklSz.). Mi az az *u* betű: valami *-v* vagy *-u* képző, olyan incognitóban, mint a *hitvës* és *kínzatv- ~ kínzotu-* híres *-v ~ -u* képzője? Olvasóim mosolyognak elmaradottságomon s kioktatnak, hogy azok a szóvégi *-u* betűk a teljesebb tö végső *-u* hangzóját jelölik. Hogyan? — kérdem én a tudást szomjazva — ha az ugor nyelvekben van egy mássalhangzóra végződő szó (mint *xönt*, *sünt*) s magyar megfelelője a XI., XII. századi vagy a XIII. századeleji nyelvemlékekben meg van toldva egy *u* betűvel (*hod-u*, *szád-u*), akkor az az *-u* betű a tövéghangzó *-u*-nak a jegye? Igenis — feleltek rá, kedves olvasók. Én pedig föllélekzem. Csakhogy ezt megtudtam tőletek, mert evvel az is meg van mondva, hogy a vogul *pâol* megfelelőjéül az Árpádkori oklevelekben miért nem azt látom, hogy: **fol*, hanem azt, hogy: *fol-u*! A ti szavatokból értem, hogy az az *-u* betű a tövégi rövid *-u* hangzó. Imé, 1230: *Huyfolu*, 1230/1283: *Mogiorfolu*, 1231: *Folutoa*, 1240 k.: *Vyfolu*, 1255/1281: *Kuzepfolu*, 1268: *Kysfolu*, 1269: *folukuzer*, 1274: *Wasarfolv*, 1275: *Revfolu*, 1282: *Folukuzfeld*, 1283: *Mogyorfolu*, 1284: *Folwalya*, 1286: *Magorfolu*, 1295: *Felseuwfolu*, 1297: *Tothfolu*, 1299: *Vyfolu*, 1322/1324: *Folutoua*, 1325: *Wyfolu*, 1328/1380: *Erdwfalw*, 1347: *Wztuerfalu*, 1352/1402: *felfalu*, 1353: *Kezepfolu*, 1355: *Hossyufalu*, 1356: *Nemüthfalu*, 1359: *Tyukfalu*, 1363: *Molonfalu*, 1366: *Waralyafalw*, 1368: *Wyfalu*, *Molonfalu*, *Nemethfalu*, 1374: *Hozywfalw*, 1375: *Nogfalu*, 1381: *Magyarfalu*, *Nemetfalu*, 1384: *Nagfalou* (vö. 1055: *ruuoꝝ licu*, de 1211: *Ruozlicou* = *Ravasz-lik*), 1388: *Teyfalu*, 1393: *Faluhel*, 1399: *Fyzeſfalwzele*, 1402: *Alsowfalw*, *Erdeyfalw*, 1404: *Zabadfalw*, 1410: *Nemethfalu*, 1419: *Wamusvyfalu*, 1420: *Falufel*, 1424/98: *Falwilese*, 1431: *Nagfalwerdeye*, 1437: *Wyfalw*, 1452: *Zabadfalw*, 1453: *Wyfalw*, *Naghfalw*, 1454: *Orozfalw*, *Huzzufalu*, 1455: *Kewzepfalw*, 1460: *Zabadfalw*, 1472: *Zygethfalw*, 1475: *Felsewfalw*, *Zabadfalw*, 1478: *Vyfalw*, *Hozywfalw*, 1496: *Wyfalw*, 1520: *Falwban*, *Falwthava* (OklSz.). Ma is ez a két alak él: *folu* tájnyelvben, *falu* a köznyelvben.

MELICH nem tövéghangzónak tartja, amint hogy egyetlen nyelvész sem, a *folu* > *falu* *-u*-ját. MELICH a TMNy.-ra hivatkozva

arra épít, hogy a „*falú*- . . . féle szavak (lásd TMNyvt. 332.) a legrégebbi korban *-uv*-val vannak írva, ellenben azok a szavak, a melyeknek *v*-je csak a ragos alakokban tűnik elő (vö. *elu* ~ *elve*, *mag* ~ *magvak* stb.), sokszor a XI., XII. század folyamán egyszerű *-u*-val vannak jelelve“ (MNy. VI: 156). MELICHET azonban a TMNy., mint az OklSz.-nak imént idézett *falú*-adatai mutatják, félrevezette: 290 év 58. oklevelének 62 adatában, eleitől fogva 1520-ig, egyetlenegyszer sincsen a *falú* végső hangzója *-uv* betűpárral írva. Az egész Árpádkoron végig rövid vocalist jelölő betűnek találjuk a *falú* írott alakjainak utolsó betűjét. Egyetlenegyszer látunk később *-ou* szóvéget 1384-ből, de mit jelent ez? A *Ravasz-lik* szó tövéghangzós alakjára nincsen több két adatunknál s csak az egyiken *-u* betűs a szóvég: *ruoz licu* (1055), a másikon már *-ou*: *Ruozlicou* (1211); de azért mind a két adatot csak rövid tövéghangzós alaknak tarthatjuk, az *ou* betűpárt pedig csak íráshibának *u* helyett, nem pedig valami diphthongus alakú képző jegyének (MELICH: MNy. VI: 151). Nyilvánvaló tehát, hogy az egy *falou* alak csak *falú* helyett történt elírás az akkori sok *-ou* végű szó hatására. Különben azt a kérdést, hogy egy szó végső vocalisa tövéghangzó-e vagy nem: az illető szónak Árpádkori alakjai döntenek el: már pedig az Árpádkori oklevelek — láttuk — mindig *u*-val írják a *falú* végső hangját, egyszer *v*-vel, egyetlenegyszer pedig *w*-vel. Azt is tudjuk, hogy az Árpádkori *-u* tövéghangzónak írott jegye éppen az *u* betű, néha *v*, s azt is tudjuk, hogy néha a *w* is jelöl, abban a korban is, rövid *u* hangot. Okleveleink adatai tehát kereken ellene mondanak annak a föltevésnek, hogy a *falú* végső vocalisa eredetileg hosszú lett volna, vagy diphthongus lett volna. A TMNy. WICHMANNT is helytelen útra vezette a MargL. egyetlen állítólagos „*falo*“, valójában *falobol* adatával (139), melyet WICHMANN is *faló*-nak olvas és a hosszú *-ó*-ban természetesen meg is találja a BUDENZ fölöttette **-sm̃s* > **-svs* > **.sv* > *-ó* képzőt (Nyr. XXXVII: 246). Pedig ha a MargL.-t végigolvassuk, akkor egyéb helyeken a *falú* alakjait így írottaknak találjuk: *faluyau* 202, *falut* 202, *faluban* 194, *falvaban* 192. Ha a MargL. korának vagy előtte vagy utána a sok nyelvemlék számtalan adataiban előfordulna a **falo* (olv. **faló*) alak, akkor még elhihetnők, hogy a MargL. írója vagy másolója egyetlenegyszer a rendesen mondani szokta *faluból* helyett **falóból*-t ejtett, noha máskor nem ír **falójával*,

**falót*, **falója* alakokat. Azonban a sok nyelvemlék számtalan adata egy sem mutat **faló* alakot, tehát a MargL. egyetlen *falobol* adatának első *o*-ja nem lehet más, mint *u* helyett esett íráshiba az utána következő *o* hatására. Kétségtelen tehát, hogy a *falu* utolsó *-u*-ja eredeti rövid hang, benne semmiféle képző nem kereshető, hanem, az obi ugor nyelvek és az Árpád-kori oklevelek tanúsága szerint a *falu* alak a rövid tövéghangzót megtartott teljes *tő*, olyan, mint a *hodu*, *szádu* vagy pedig az *-elü*, melyet MELICH is tövéghangzós teljes *tő*nek tart (MNy. VI: 150).

Hogy van mármost a *falu* szó *-a* birtokos személyragos alakja? Ha kivétel nélküli volna az a szabály, hogy az *-a* személyrag a mássalhangzós végű csonka *tő*höz járul, akkor a *falu* személyragos alakjának nyelvünk történeti korának minden idejében és minden nyelvjárásban így kellene lennie: *fala* — s valóban él is ez alak, de csak nyelvjárásban és (legalább is az eddigi adatok szerint) csak földrajzi nevekben. (A csángó *falak* = 'Dörfer' is a *fal-* *tő* szabályos származéka Nyr. IX: 489). Láttuk azonban, hogy a rövid tövéghangzós teljes *tő* is fölvehette a személyragnak *-a* alakját: **kínzotu-a* > *kínzotu-j-a* és *holmodi-a*. Elvárhatjuk tehát, hogy a *falu*-nak is lehessen a *fal-a* mellett *falu-j-a* alakja — amint hogy van is, volt is. Legrégibb nyelvemlékeinktől máig az egyes harmadik birtokos személyraggal ellátott *falu* szónak — a helyneveket kivéve — ez az alakja van: *faluja* (TMNy. 335). A köznévi *falu* szóra nincsenek oly régi adataink, mint a helynévi *falu*-ra: ezért az eredetibb *falu-a* alakot, melyből hiatusöltő *-j*-vel lett a *falu-j-a*, a helynevekben találjuk meg. A XIII. századból, mikor a *-folu* alak él, az OklSz. adataiban a személyragos alak *-folua* olv. *folu-a* (így írva 21-szer; egyszer: *-falua*, egyszer: *-folwa*). A XIV.—XV. századból 57 *-folua*, *-falua*, 4 *-falva* alakot közöl az OklSz., s 23 *-folwa*, *-falwa* alakot. Ez utóbbi alak mindinkább szaporodik idő haladtával, úgyhogy a XV. sz. második felének mind a 14 adata egymásután: *-falwa*. Tudjuk, hogy ugyanannak a szónak, földrajzi névként szerepelve, más lehet a hangfejlődése, mint egyébként. Lám, a *falu* szónak személyragos alakja csak mint helynév rövidült erre: *-fa*, pl.: *Asszonyfa*, *Andrásfa*, *Mártonfa* stb. (TMNy. 335.) Elvárhatjuk tehát, hogy a *-falua* szónak, melyből a köznévi *falu-j-a* lett, helységnévvül más lehessen a hangfejlődése. És csakugyan mit tapasztalunk? Azt, hogy a régi *-folu-a*, *-falua* alak a helységnevekben nem fejlesztett ki hiatusöltő *-j*-t,

hanem ma így hangzik: *-falva*. Mivel régi okleveleink nem igen tesznek különbséget az *u* meg a *v* hang jelölése között, nem igen merem alaposabb vizsgálat nélkül ráfogni, hogy a tárgyalt szóban az *u* hangból mikor lett *v*. Talán a XV. század második felében, a *w*-vel írt alakok korában. Hogy azonban abból az *u*-ból *v* lehetett is, lett is, arra nézve HORGER barátom figyelmeztet PAIS DEZSŐ-nek *Oszvaj* c. cikkére (MNY. XII: 78), melyben PAIS ugyanolyan fejlődését állapítja meg egy helynévben a mássalhangzó utáni *ua* magánhangzótorlódásnak, amilyen fejlődése történt a hasonló helyzetű *ua* hangzópárnak a *-falva* végű helynevekben. Az *Oszvaj* helynév tudniillik összetétel volt: *Oszu-aj* (értsd: *Aszó-áj*), ebből lett *Oszuaj*, ebből *Oszvaj*. Ez a példa megmutatja tehát a *-falu-a* és *> -falva* közti átmenetet: kellett a kettő között lennie egy *-falua* kiejtésnek. A *-falu*: *-falua* *> -falua* *> -falva* hangfejlődés megmagyarázza az *-elü*: *-elüe* *> -elüe* *> elve* hangfejlődést is. Ezek pedig mind együtt a *holmodi-a* után újabb bizonyítékok a mellett, hogy helyesen olvastuk, elemeztük a HB. *kinzotviatwl* szavát.

A *falu* hangtörténete megfejtí a *mag*-ét is. A *mag*-ból személyraggal lett *maga* névmás (BUDENZ: MUSz. 596, KERTÉSZ: MNY. VII: 5) olyan alak, mint a *-fala*. A XVII. sz. elején még kimutatható *magu* nominativus (TMNY. 339) olyan, mint a *falu*. A *magu*-ból úgy lehetett egy *falu-j-a* alaknak megfelelő **magu-j-a* alakon át a *magja*, mint a *kinzotu-j-a*-félékből a *kinzatja*-félék. Végül a *magu* töből úgy lett a *magva*, mint a *falu*-ból a *-falva*. A *falu*, *-elü*, *magu* szókhoz hasonló teljes tö a nyelvjárásbeli *tolu ~ tulu ~ tollu* és a *lolu*. A *faluja* mellé állítható a *toluja*, s a *magja* mellé a *lolja*. A *-falva*, *elve*, *magva* mellé pedig a *tolva*, *lolva* (vö. TMNY. 338—339). Természetes, hogy miután független hangváltozással meglettek a *-falva*, *magva*, *tolva* alakok, ezekből kiinduló analogia életre kelthetett ilyen alakokat is: *falvat*, *falvak*, *magvat*, *magvas*, *tolvat*, *tolvas* stb., olyan alakokat, aminők a *nyelv*-féle *v* tövű névszók categoriájában voltak és vannak. Így érthetjük meg az elvonas által tett mai *orv* szónak régi *or* alakja mellett az ilyen régi alakokat: *oru*, *orvok*.

Az elmondottak értelmében tehát módosítanunk kell MELICH-nek ezt a tételét: „A régi magyar szóvégi nyílt szótagban álló magánhangzók . . . rövid teljes hangok, a melyek kivétel nélkül lekoptak” (MNY. VI: 158). Tudniillik nem „kivétel nélkül”,

hanem: „néhány kivétellel“. Ha pedig tudni akarjuk azt, hogy a *falū, tolu, lolu, -elū, magu, oru* szavak miért tartották meg más szavainknál hosszabb ideig, sőt legtöbbje máig, az eredeti tövéghangzót, arra JAKUBOVICHNAK már többször idézett művében találunk útmutatást. Ő figyelte meg, hogy ANONYMUS, ki már sok szót az eredeti kötőhangzó nélkül ír, „a mai egytagú magyar szavak és nevek után majd mindig megtartja az *u* véghangzót: *lelu, tosu, thosu, Etu, casu, Bulsu, bulsuu, Bocsu, ursuur, és vrsuuru* (10. §.), *saru, saruuar, iuru, geuru, almu, hetu-móger, dentu-móger, menu-morout, zegu-holmu, zenu-holmu, zecu-feu*. Kivétel csak a *Sac* (= *Csák*)-on kívül néhány *-r* végű egytagú szó: *nyr, nir, ur* (*ursuur, de vrsuuru* is) és *vár* (*saruuar*).“ (MNY. XX: 17.) Ha mármost ránézünk a *falū, tolu, lolu, -elū, magu, oru* szavakra, láthatjuk, hogy a tövéghangzó nélkül ezek is mind egytagúak: *fal-, toll, lol-, -el, mag, or*, teljes, véghangzós tövükkel pedig éppúgy kéttagúak mint Anonymus felsorolt szavai. Tehát, valamint a kéttagú szavak legtöbbje ANONYMUS nyelvjárásában nem követte a tövéghangzó elvesztésében a magyar szavak nagy többségét, úgy maradtak meg köznyelvünkben vagy nyelvjárásainkban, régebbiben vagy maiban, a *falū-, lolu*-féle kéttagú szók, elkerülve a tövéghangzók általános lekopását.

Ha futólag végignézzünk azokon a codexekbeli nyelvtani alakokon is, melyeknek végső consonansuk utáni vocalisában már mások is az eredeti rövid véghangzót sejtették, azt látjuk, hogy ama nyelvtani alakok is legnagyobb részben kéttagúak. Ilyenek a *kyke, ewke* stb. (értsd: kik, ök) pluralis alakok és a *zolyw, menye, hye* stb. (értsd: szólj, menj, hívj) imperativusi alakok (TMNy. 216, 599; MELICH: Tárgyas igerag 52, 48 vagy MNY. IX: 299, 252.) Kéttagúak a codexekbeli *reio* (értsd: *ri*), *hiu* (értsd: *hi(v)*) igék is, valamint a nyelvjárásbeli *riu, hiu, rivu, hivu* alakok is, melyeken a végső rövid vocalis szintén megőrzött régiség, tövéghangzó.

SIMONYI *-n* rag lekopásának tulajdonította ez utóbbi alakokban az *-o, -u* megmaradását (**réjon, *hiun, > réjo, hiu*) TMNy: 215. SZINNYEI ezt nem fogadja el, ő *-l* képző lekopását teszi föl (NyK. XXXIII: 132–133). Szerinte a mai *hiyu* alak ebből lett: *< *hivú*, ez pedig ebből: *< hivul*. Tehát SZINNYEI szerint föl kell tennünk, hogy a BécsiC. (197) *reio* alakját **reiol* előzte meg, de a szóvégi *-l* a BécsiC. nyelvjárásában lekopott. Föl kell tennünk szerinte, hogy SYLVESTER *hiu* alakját **hiul* előzte meg, de a szóvégi

-l SYLVESTER nyelvjárásában lekopott. Általában azon sok nyelvemlék sok nyelvjárásában, melyekben a *hiu*-féle igealakokkal találkozunk, SZINNYEI szerint mindben végbe ment ennek a szóvégi *-l*-nek eltűnése. De vajjon mit szól mindezekhez a magyar nyelvtörténet? Azt, hogy sem SYLVESTER, sem a BécsiC. írói, sem a többi codexek írói, akik a *hiu*-féle alakokat írják, el nem hagyják a szóvégi *-l*-eket; ma pedig a *hivu*-féle alakok éppen azokban a nyelvjárásokban élnek, amelyekben szintén nem történt meg a szóvégi *-l*-ek (*-ból*, *-ből*, *-tól*, *-tól*, *-ról*, *-ról*, *-úl*, *-ül* stb.) lekopása. Ha tehát nem lennének is nyelvünknek régi írott emlékei, még azok nem voltában sem állhatna meg SZINNYEI okoskodása, mert a nyelvjárások élő nyelve cáfolna rá. Föltevése támogatásául hivatkozik SZINNYEI arra, hogy SYLVESTER *hiu* alakját hosszú *-ú*-val kell olvasni, már pedig pusztá tövéghangzó csak rövid lehet. Tudjuk, hogy SYLVESTER jelölni szokta a vocalisok hosszúságát. SZINNYEI azonban SYLVESTER-nek nem ezt a helyesírási sajátosságát használja föl annak megállapítására, hogy a *hiu* végső vocalisa rövid-e, vagy hosszú, hanem azt figyeli meg, hogy SYLVESTER distichonjaiban egyetlenegy kifejezésben: „hütre *hiu*“ (—*uu*—) oly helyre került a *hiu* *-u*-ja, ahol a szabály szerint csak hosszú szótagnak szabad lenni. „Mármost — vonja le a következtetést SZINNYEI — minthogy tudjuk, hogy SYLVESTER versei legnagyobb részt hibátlanok, valószínűnek tarthatjuk, hogy ő a *hiu* igét *hiü*-nak ejtette.“ Hogy milyen biztos módszert választott ki SZINNYEI SYLVESTER kérdéses *u*-ja időmértékének megállapítására, arra nézve SYLVESTER-nek csak a következő verseit idézem: „Doctor, apostolokat gyűjte, *gyógyíta* (*u*—*u*) sokat“ — „Herodes fogadásra feit *viteté* (*uu*—) Jánosnak“ — „Kínzatik az kazdag, *Lázár* (—*u*) örül kedig itt“ — „Éhezik az Krisztus, szomjúzik, fárad *irettünk*“ (*u*—*u*) — „Bégyül az papi rend és *halálára* (*uu*—*u*) siet“ stb. (RMKT. II.) Ha tehát SYLVESTER verseit úgy értékelnők, mint SZINNYEI, akkor kisélné, hogy szegény SYLVESTER ilyen ékesen beszélt: *gyogyíta*, *viteté* (= *véteté*), *Lázár*, *irettünk*, *halálára* stb. Nem lehet tehát képzőlekopással magyarázni a *hiu*-féle alakok tövéghangzójának megmaradását. Bizonyos, hogy a *hiu*-féle alakok végén sem más az *-u*, mint a teljes tö folytonosan megőrzött eredeti rövid véghangzója. És ezek a kéttagú alakok is bizonyítják azt, hogy a kéttagú *falu*-, *-eli*-félék *-u*-ja, *-ü*-je tövéghangzó, s némely nyelvtani alakjuk *-v*-je (*-falva*, *-elve*) a tövéghangzóból lett.

SZINNYEI a tövégi rövid magánhangzóknek, vagy, mint óvatosan írja, az „Árpád-kori szövegi *u* betűk”-nek tárgyalásakor (MNY: VI: 13) a finn nyelvre is hivatkozik (hibásan idézve a Suomi II. sorozatának XVI. kötetét a XVII. helyett). Hivatkozik a nélkül, hogy bizonyító erőt tulajdonítana a finn analogiának azon kérdés eldöntésénél, hogy az alsó és középső nyelvállású magyar tövéghangzók a török nyelvhatás előtti időben felső nyelvállásúakká (*ǟ, u, i, ü*) lettek-e. Én úgy gondolom, hogy a tövéghangzók fejlődésére, eltűnésére, megmaradására nagy hatása van a hangsúllynak, mint ahogy OJANSUU is vélekedik (Suomen lounaismurteiden äännehistoria I: 195). Mivel pedig a magyar hangsúly megegyezik a finn hangsúllyal, elvárhatjuk, hogy a finn tövéghangzók története és a magyaré között sok hasonlóságot fogunk találni. Legyen szabad tehát eddigi fejtegetéseim után a finn nyelv dialectusaira is ráírnyitanom a figyelmet. Ugyebár, a *falu, tolu, lolu, -elü, magu, oru*; szavak mind kéttagúak s első szótaguk rövid? Mit látunk mármost azokban a finn nyelvjárásokban, melyekben észlelhető a tövéghangzók lekopása? Azt, hogy míg a három- és többtagú szók véghangzója lekopik, addig az olyan kéttagú szavaké, melyekben az első szótag rövid, a véghangzó megmarad. Megmarad a nélkül, hogy a finn nyelvtudósok fejüket törnék azon, hogy miféle képzői rangra emeljék a megmaradt tövéghangzókat. (Lásd: GENETZ: Tutkimus Aunuksen kielestä, Suomi II: 17: 132, 36. §.; OJANSUU: Karjala-aunuksen äännehistoria 131.; Suomen lounaismurteiden äännehistoria I: 155.; SETÄLÄ: Vepsän kieli (Tietosanakirja X: 947.); KETTUNEN: Lõunavepsa häälik-ajalugu II: 51.; Vironkielten äännehistoria 86.)

Igy tisztázván a *-falva-, -elve*-féle alakok inetymologicus *-v*-jének eredetét, az efféle kéttagú alakok hangtörténetéből levonhatjuk mármost azt a tanulságot is, hogy a kéttagú *hitvės*-nek inetymologicus *-v*-je is csak az egykori teljes tő **hitü* alakjának *-ü*-jéből fejlődhetett. E miatt az árva *hitvės* miatt csakugyan nem kell, nem szabad képzőt keresnünk a *kinzotujátül* és *ildetüütül* *-t*-je után.

Ezek után nincsen több mondani valóm a HB.-nek *kinzotviatwl* olv. *kinzotujátül* alakjáról és a vele összefüggő hangtörténeti és alaktani kérdésekről. Legyen szabad azonban szólnom végül néhány szót személyes kérdésben. Miután a HB: *hazoa* olv. *házoá* szavát hét évvel ezelőtt részletesen tárgyaltam (MNY. XIV: 257,

XV: 15), abban a hitben voltam, hogy sikerült a magyar nyelv-tudomány tekintélyeinek egy része előtt valószínűvé tenni annak a hangtörténeti folyamatnak végbe mentét, amelyre való hivatkozással mostani értekezésemet kezdtem s melynek újabb bizonyítására mostani értekezésemet szántam. Ebben a hitben tartottam akadémiai székfoglalómat 1922-ben az úgynevezett *v* tövű igék sz praesens-képzőjéről, amely igékről a *hazoa*-t elemző cikkem végén így nyilatkoztam: „a hiatus-töltő *v*-nek sokkal nagyobb szerepe van nyelvünkben, mint gondoljuk. Úgy hiszem, ezzel lehet megfejtetni a *v* tövű igék problémáját is.” (MNy. XV: 25.) Szóbeli előadásom után azonban a folytatott eszmecserekből meggyőződtem arról, hogy amaz alapvető hangtörténeti jelenséget, hogy t. i. tövég-hangzóhoz vocalicus formansok is járulhattak, tudósaink még mindig lehetetlennek tartják s azért természetesen elfogadhatatlannak székfoglalóm eredményét is, mely annak a hangtörténeti jelenségnek megtörténtéből következnek. Elhatároztam akkor, hogy az *sz*-szel bővülő *v* tövű igékről szóló munkámat mindaddig nem teszem közzé, míg nyelvünknek, de különösen a HB.-nek mindazon alakjait, melyek az említett hangtörténeti jelenségnek bizonyítékai, külön-külön részletesen meg nem tárgyalom. Ezt az előkészítő célt szolgálta ez az értekezés és ezt fogja szolgálni egy következő értekezésem is. Addig is leköteleznének alaktanunknak mesterei, ha figyelemre méltatnák ezt a kérdést, és, ha nem értenek velem egyet, kimutatnák — természetesen nem kijelentésekkel, hanem realis adatokra épített érvekkel — hogy a régi tanításokkal szemben való kétségeim alaptalanok, újabbakra való törekedésem fölösleges.

